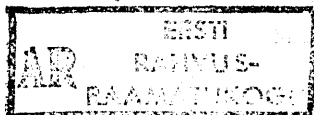

Spetsiaalne fond

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

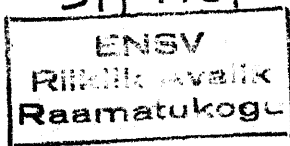
TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG, M. J. EISEN,
V. GRÜNTHAL, J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN, L. KET-
TUNEN, J. KÕPP, J. LUIGA, A. SAARESTE

TEGEV TOIMETAJA **J. V. VESKI**

SEITSMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK
1923

SP 1431

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1923

XVII AASTAKÄIK

№ 11

Soome-Eesti vanast rahvalaulust. 3

V.

Eesti rahvalaulusid pole varem al ajal Soomes tähele pandud ega neist lugu peetud. „Suomi's“ kirjutas Aug. Ahlquist 1855. a. peajaslikult H. Neus'i 1850.—1852. a. väljaantud „Esthnische Volkslieder'i“ puhul:

„Eesti rahvalaulust tuleb üldiselt ütelda, et ta palju lahjem, vaesem ja katkendilisem on kui meie soome rahvalaul. Osalt võiks selle põhjuseks olla asjaolu, et eestlased nii kaua võõraste isandate ikke all on olnud, kes sihikindlalt kõik vana aja jäänused ära tallasid ning hävitasid, et orjale kuidagi meelde ei tuleks oma rahva vaba põlve õnnelikkude aegade peale tagasi mõelda. Eesti rahvalaulu nähtava väesuse teiseks põhjuseks loetakse veel asjaolu, et rahvaluule saadusi alles hilja aegu korjama hakati, kui nad rahval peaaegu juba kaduma olid läinud. Kuid meie vennasrahva nõrgema luule peapõhjus on sügavam, ta peitub nimelt tema algupärasest iseloomust. Kui soomlasi sõna kõige laiemas tähenduses karjalasteks ja hämelasteks ehk vahest veel paremini jämelisteks jagada, kelle viimaste hulka vastuvaidlematu murdesuguluse põhjal peale Soome hämelaste ka vepsulasi, vadjalasi ning eestlasi tuleb arvata, siis leiame sama luulevaesust kõikide häme suguharude juures. Kui katkendilistena ilmuvad „Kanteletar'is“ Soome hämelaste laulud karjalaste vägevast voo-gava laulu kõrval. Vepslastelt, kes Venemaal peaaegu samasugustel välistel tingimustel elavad nagu laulurikkad karjalasedki, ei ole Lõnnrotil nende keele käsitamise puhul ühtki rahvalaulu esitada, mida tema vähemalt tegemata ei oleks jätnud, kui midagi sarnast oleks leidunud. Vadjalased jällegi elavad nagu samal koldel Lõuna-Ingeri karjalastega või ižorlastega, nii et mõlemil paiguti ühised Vene isandad ning kirikud on. Ja siiski, missugune vahe nende luules! Ingerlaste laul on luuleline, täie kõlaga, elav; vadjalaste oma

nõrk, vaevalt edasiliikuv, nagu suremas. Samasugune on laul Eestiski. Kui palju ka saksa ike tema värskust võis summutada, siiski on kõigest näha, et eesti rahvaluule, nagu teistegi hämelaste oma, juba algusest peale nõrgemalt kõlas kui meile säilinud Karjala laul.“

Huvitav on ka tähele panna, kuidas Ahlquist nime-
tatud antoloogias eesti laulude redigeerimistööd hindab:

„Neus'il ei näi korraldamisandi olevat, mis nagu aimab, kuhu iga pala kuulub, seda andi, mille poolest Lönrot peaaegu täiuseni oli varustatud. Neus ei näi püüdvat tervikule ega oska teisenditega muud midagi teha, kui neid sama pealkirja all üksteise järele ritta seada. Keel on kirju ja mitmekesine, seda mööda kelle poolt ja kus kohal teatav laul on üles tähendatud.“

Et soome ning eesti laule õiglaselt võrrelda, tuleks neid muidugi ainult sel kujul käsitada, nagu rahvalaulik nad alguses on luuletanud. Kuid iga rahvasuust üles-
tähendatud teisend erineb unustatud kohtade, lisanduste ning mitmesuguste muutuste poolest enam-vähem algu-
just, mida ainult kriitilisel uurimisel võib kätte leida. Nii-
hästi mitmesuguste teisendite lihtne kokkupõimimine, kus-
juures kõik nendes esinevad read võimalikult täpsalt ära kasutatakse, kui ka puht-esteetiline valik sama rea teisen-
dite vahel viib rahvapärase värsikuju juurest mõnest üksiku-
st teisendist veelgi kaugemale. Ahlquist võrdles ühelt poolt niihästi „Kalevala“ eeposes kui ka „Kanteletar'i“ antoloogias sisalduvaid soome laule, mis Lönrot teisen-
ditest täiendamise ning kokkupõimimise teel oli kokku seadnud ning keele poolest silunud, ja teiselt poolt seda, mis Neus üksiku lauliku juhulisest mälust ning üksiku korjaja tihti küsitavast arusaamisest olenevate algupäraste ülestähenduste järele kõigi puudustega täpsalt oli edasi annud ja mille värsimõõdu kaju mitte ainult laulmata retsiteerimise puhul tarvitatud hilisemate sõnavormide läbi, vaid ka vanema õigekirjutuse tarvitamise tagajärjel näis ära rikutud olevat.

Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoja“ ilmumine (1857—1862) ei suutnud soome uurijates õiglasema eesti rahvaluule tunnustamist esile kutsuda. See eepos oli peasjaliselt proosalistest rahva-lugulauludest kokku seatud, ilma et tal oleks õiget arusaamist olnud vana laulu värsimõõdust. Isegi tähekesega äramärgitud vahelepanud rahvalaule oli tema ise võõriti arusaadud värsimõõdus kirjutatud lisandustega sedavõrt läbi põiminud, et nad eesti rahvalaule luulelisest vormist väära ettekujutuse tekitasid.

Küll rõhutas O. Donner juba samal aastal, kui ta soome laulude teisendite väljaandmiseks oma kava esitas (1866), uurimuses „Kalevipoja“ kohta mütoloogiliselt ning ajalooliselt seisukohalt (*Kalevipoeg jumaluustarulliselta ja historialliselta kannalta*) eesti laulude tähendust soome rahvaluule uurimisel. Ka Soome Kirjanduse Seltsi esimesel ettepanekul „Kalevala teisendite“ väljaandmise kohta avaldas kirjanduse-toimkond, mille juhiks Ahlquist oli, mõtte, et selle juures vastavad kohad ka „Kalevipojast“ tuleks üles tähendada.

Kuid eestlaste tõelistest lauluvaradest ei teadnud Soomes keegi, välja arvatud O. A. F. Lönnbom (Mustonen), kes Saaremaal ja Muhu saarel oli laule kogunud ja Soome Kirjanduse Seltsi 50-aastase juubeli pidustuse puhul võimaluse peale tähendas, et „Kalevala“ laulud on Eestist pärit, ja Julius Krohn, kes 1871. a. asutatud *Eesti Kirjameeste Seltsi* korjamis-aruandeid huviga jälgis.

Kui mind 1883. a. suvel välja saadeti eesti laulude käsikirjalisi ülestähendusi katalogiseerima ja „Kalevala“ eepiliste lauludega kokkukäivaist lauludest käsikirju valmistama, arvas mu isa eesti lauluteisendeid koguarvus umbes 1500 olevat. Kuid juba vanemad kogud, mis Ehtländische Litterarische Gesellschaft Tallinnas ja Gelehrte Ehtnische Gesellschaft Tartus olid kokku korjanud, ühes Kreuzwaldi päranduses leiduvate lauludega ulatusid sellest arvust üle. Tartu eesti keele lektori M. Veske juurest leidsin 1200 lauluteisendit. Muud uuemad Eesti Kirjameeste Seltsi kogud oli Jakob Hurt, selle korjamistöö algataja ning juht, oma juurde Peterburisse viinud, kus mul veel umbes 6500 teisendit tuli läbi vaadata.

Soome Kirjanduse Seltsi ülesandel eesti laulukogudest väljavalitud laulud mõjusid otsekoheselt viisil Julius Krohn'i „Kalevala“ uurimuste peale, mis tema kavatsetud soome kirjanduseloos esimeses osas avaldati (*Suomalaisen kirjallisuuden historia I: Kalevala 1885*). Oma veendumuses tugeva eesti voolu kohta ida-soome laulumeres ta ei eksinud.

Samal aastal, kui õnnetu juhtumus purjetamisel Julius Krohn'i sellest tööst välja kiskus (1888), pani Hurt, kes eraisikuna erahuvis alatasa korjas, kõikide eesti kihelkondade läbiuurimise käima ning suurendas umbes 1000 kaaslase abil eestlaste rahvaluule varasid sedavõrt, et lauluteisendite arv 10 tuhande pealt umbes 50 tuhandeni tõusis. Kroonlinna õpetaja M. J. Eisen'ile, keda peajasjaliselt muinasjutud ning mõistatused huvitasid,

on juba 1897 saadetud peale 10000 laulu. Hiljemini pani Tartu Ülikooli Eesti Üliõpilaste Seltsi nimel Dr. O. Kallas põhjaliku eesti viiside korjamise ning täiendava rahvalaulude kogumise toime, mis umbes 13000 teisendit esile tõi, nii et nüüd eesti lauluteisendite arv üle 70000 ulatub ja sellega soome omast umbes 50% võrra suurem on.

Selle töö kõige suurepärasem külg seisab selles, et korjajad ta peaaegu ilma mingisuguse tasuta korda saatsid ning pealegi veel ajal, kus kõik eesti rahvuslised püüded Vene valitsuse poolt kõige valjuma tagakiusamise osaliseks said. Eesti õppekeelega keskkooli jaoks kogutud kapital, mis vaene, kaua aega orjastatud rahvas Hurti juhatusel kahe aastakümne jooksul kokku oli kogunud, et oma noorsoole vähe kõrgemat põllumajanduslist haridust pakkuda, tarvitati vägivaldselt vene õppeasutuse jaoks ära. Isegi Eesti Kirjameeste Selts likvideeriti vägivaldselt. Sellel kõige pimedamal ajal kaheksakümnendate aastate lõpust uue aastasaja esimeste aastateni hoidis rahvalaulude korjamine, mida küll kahtlustati, kuid mida vaevalt võidi ära keelata, rahvuslise teadvuse elusädeme varjatuna alal, kuni see 1905. a. revolutsiooni päevil jälle kõikidel aladel heledalt põlema süttis ja raskete tormide kannatuse järel eesti rahvuse iseseisvale ning iseteadvale olemasolule teed valgustas. Eesti rahvalaulude korjamist jätkab tänapäevgi veel uuesti asutatud *Eesti Kirjanduse Selts* (1906) riiklikul toetusel ning Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule professorite M. J. Eisen'i ja W. Anderson'i juhatusel.

Juba Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisel (1871) oli Hurt kava välja töötanud „kõikide eesti rahvalaulude täielise kogu“ jaoks, mis pealkirja all „*Vana kannel*“ kihelkonna viisi pidi ilmuma. Kuid ta suutis ainult kaks köidet, nimelt Põlva ja Kolga-Jaani laule, välja anda (1875—1886). Kuna Eesti Kirjameeste Seltsi summasid tuli kõige hädatarvilisema rahvalalgustamis-töö jaoks ära tarvitada, pööras ta erakirjastaja poole, kuid sellel ei jätkunud edaspidise väljaandmise jaoks jõudu.

Pärast seda kui Soome Kirjanduse Selts oma ülalnimetatud kavatsusest, ka osa eepilise sisuga eesti laule „*Kalevala teisendites*“ avaldada, eesti materjali ootamata kasvu tõttu oli loobunud, mõeldi selle peale, et eesti teisendeid eriti välja anda, ja nimelt soome eeskujul maakonna viisi. Selle töö usaldas E. Kirjam. Selts J. Hurt'i kätte, kes kõige pealt Liivimaa piiril Pihkva kubermangus asuvate kreeka-katoliku usuliste eestlaste, n. n. setukeste laule kolmes tugevas köites tervet eesti rahvaluulet koon-

dava „*Monumenta Estoniae antiquae*“ esimese osana välja andis („Setukeste laulud“ 1904—1907). Mitte ainult selle väikese, 16000-hingelise suguharu laulude arv pole suur (umbes 800 teemat ning 2000 teisendit). Ka üksikuid laule võib nende ulatuse poolest, kuna neis kuni 500 värsini esineb, kõige pikemate Karjala lauludega ühte seada.

Hurti surma tõttu parajasti enne viimse kõite ilmumist ja ka Soome Kirjanduse Seltsi rahapuuduse pärast, mille tõttu Soomegi laulude väljaandmine viibis, kustus selle hiiglatöö jätkamise lootus pikemaks ajaks. Mitmest kavatsusest, laule kihelkonna viisi vastavate eesti koguduste toetusel või maakonna viisi Eesti ning Soome Kirjanduse Seltside ühisel jõul välja anda, tuli loobuda. Alles Eesti rahvusliku valitsuse mõjuval toetusel asuti jälle väljaande eeltöödele, milles kõik eesti eepilised laulud, setukeste omad välja arvatud, aset leiaksid.

Eesti -lauluteisendid pakuvad uurijale võrdlemata materjali mitte ainult oma hiigla-arvu pärast, vaid ka selle poolest, et nad rahvusliku riigi piiridesse koondatud keelepiirkonna kõiki laulualasid esindavad. Kui veel juurde lisada, et eestlaste laulud suuremalt osalt samal maal tekkinud, mille tõttu põhjalikud ning edukad uurimised juba eestigi keele piirkonnas võimalduvad, siis võib vaevalt ideaalsemat materjali rahvusliku rahvaluule uurija ning õpetaja jaoks ette kujutada.

Eesti rahvalaulu säilimine peaaegu igas Eesti kihelkonnas kuni meie aastasajani, kuna eepilise ning lüürilise rahvaluule vaikimist Lääne-Soomes juba 17. aastasaja kohta peab tunnistama, on eestlaste ja soomlaste ühise usulise arenemise juures katoliiklastest luterlasteks imeliseks nähtuseks, mis lähemat selgitust nõuab. Kuna 18. ja 19. aastasaja pietistlik-usulised liikumised Soomes suuremate piirkondade peale mõju on avaldanud, on Eestis ainult mõnes üksikus kihelkonnas rahvalaulu vastu sihitud herrnhutismi mõju märgata. Veelgi vähem võis orjapöli võõra valitsuse all rahvalaulu vaikima panna; karistusi laulmise eest tuli ainult juhuliselt ette. Koguni vastupidi — ühine orjatöö niihästi väljal kui ka ketramisel hoidis päritud laule alal. Üleminek rendikorrale ning taluomandusele vähendas tublisti kokkutulemis-võimalusi. Seesugustena püsisid mõni aeg veel pulmad, kuid nende pidustuste piiramise ning muutmiseega said pulmalauludki ülearuseks. Uusi kokkutulemis-võimalusi pakkusid lauluseltsid, mille levimise ja arenemise ulatus juba isikuvabaduse 50-aastase juubeli

puhul (1869) selgus, kuid need seltsid kandsid enamasti kunstlaule, „raamatulaule“ ette. Väljastpoolt tulid veel moodsad mängulaulud ning tõrjusid viimaks vanad laulud noorsoo lõbustusteltki eemale.

Kuid eestlasel on tänapäevgi peaaegu täiesti puudunud ühesalmiline lüürika, n. n. schnadahüpfel. See uuem luule on Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis mitmekümnes tuhandes eksemplaris esindatud, ilma et nende kogumisele erilist tähelepanu oleks pühendatud. Ta seisab harilikult koos kahest riimi läbi ühendatud reast: neljajalgsest ning pealiskaudselt vaadates kolmejalgsest troheilisest värsist. Siin täidetakse ainult rõhunõudeid, kuna troheilise jala aset võib vahel kolmesilbiline või isegi neljasilbiline sõna täita.

— u | — u | — u | — u || — u | — u | L | L |
 — u | — u | — u | — u || — u | — u | L | L |

Esimene värsirida algab luulelise loodusekujutusega, teine jätkab tihti labase mõttega, millel enamasti erootiline sisu. Lääne-Soomest tõrjus see riimitud rahvaluule alliteerivad laulud vara välja. Tema pea-iluks on kenad vahelduvad lauluviisid, mis vana rahvalaulu viiside piiratud variatsioonidest kaugelt üle ulatuvad.

Eesti vanade laulude sisulist rikkust ei saa küll ükski enam eitada. Kuid kas võib neid kuju poolest karjalaste lauludega kõrvu seada? Pealiskaudsel vaatllemisel näib värsimõõdu käsitus eesti rahvaluules võrreldes soome omaga kohmakas olevat. Kuid retsiteerimise ja laulmise vahel on suur vahe, mida ka soome rahvalaulude juures, eriti Ingeris, tähele võib panna. Laulumõõdu eeldatud vanemast keelest on aja jooksul tänine eesti kõnekeel palju kaugemale läinud kui vastav soome keel, sünkopeerides lühikest täishäälikut nii sõna keskel kui ka lõpul ning lühendades esimest silpi väljaspool *h* kadumisel tekkinud pikka täishäälikut. Ka tuleb laulumõõdu käsituses lõunapoolsemate Liivimaa ning põhjapoolsemate Eestimaa laulude vahel teatav lahkumine nähtavale, mis lähemat uurimist nõuab. Kui laulmise järele üleskirjutatud Põhja-Eesti laulude tekste vaatame, leiame vähe ja enamasti keeleliselt seletatavaid eksimusi soome laulu mõõduseaduste vastu. Kõige sagedamini esineb arsisises silp lühikese täishäälikuga enne *k*, *t*, *p*; kuid vastav täishäälik näib ainult avatud olevat. Need tähed ei tähenda eesti keeles mitte, nagu soome keeles, lühikest, vaid poolpikka umbhäälikut, mille tõttu silpi suletuna ning *positione* pikana tuleb võtta.

Nii võib siis vana eesti laulu algkuju kindlaksmääramisel erinevate teisendite võrdlemise teel nõude üles seada, et nad vastaku niihästi vanemale keelekujule kui ka laulumõõdu seadusele. Teisendites esinevate värsside ja nende muutuvate kujude hindamisel on see kahekordne nõue suurepäraseks mõõdupuuks. Pealtnäha vigane värss võib algkuju esitada, kui ta vanemasse keelde muudetuna vastab mõõduseadusele. Sellevastu tuleb pealtnäha veata värssi hilisemaks interpolatsiooniks pidada, kui temas pärast vanasse keelde muutmist esineb ülearu silpe. Kandle laulu teisendi algusest leiame kaksikrea, kus lauluvärsi kaheksa silpi hästi ära on tähendatud:

Vend tieb /kannelt/ kauge/ella/
 Viiu/lid tieb /võeral/ maalla.

Vormid *kauge-ella* ning *maalla* (nüüd *kaugel* ning *maal*) on vanemas keelekujus püsinud. Kuid kui me teis-telegi sõnadele vanema kaju anname: *venda*, *kannelta*, *viitulida*, *võeraalla*, siis saavad värssid 2—3 üleaurust silpi ning troheuste asemele astuvad daktüüdid. Et see kaksik-värss hilisem järeleaiame on, ei tõenda mitte ainult tema esinemine ühes ainsas teisendis, vaid et ka moodis paral-leelsõna *viitul* vana keelpilli-nimetuse *kannel* kõrvale astub.

Samuti pole ka alliteratsiooni hindamisel tänisel, vaid vanemal keelekujul otsustav tähendus. Värss, nagu *Aledaste aine kannel*, on küll vist pärast juurde lisatud, pärast seda kui sõnaga *aine* 'ainus vend' allitereeruv sõna *haleda* oma umbhääliku ära on kaotanud.

Kuid ei tohi unustada, et sugugi mitte kõik eesti rahvalaulud vanema keelekuju ajajärgul pole tekkinud, vaid nad võivad ka uuemal ajal luuletatud olla. Keelekuju muutumisega võime ühtlasi mõõdugi muutumist tähele panna. Kaheasilbiline rida püsib küll, kuid vältenõuded astuvad tagasi ja otsustava tähenduse omandab rõhk, nii et tõusus ehk arsises võib lühike silp pearõhuga seista, aga üldse mitte rõhuta silp. Jalgade ning sõnade järje-kindla ühtelangemise tõttu läheb mõõt üksluiseks. Uut vaheldust tekitab püüde teatava riimi abil ridasid ühendada. Needmislaul viimasest, kõige raskemast orja-ajast algab järgmiste ridadega:

Oleks minu olemine,
 teiseks minu tegemine.

Eesti laulumaterjalide arvessevõtmine andis ühe-külgssele Karjala teooriale viimse hoobi. Rahvalaulu alg-kodu küsimus piirdub rahvalaulu-mõõdu tekkimisega.

Rahvalaulude ühist kodu ei ole samuti, nagu ei ole ühist aega, millal nad tekkinud. Iga laulu tuleb omaette käsitada, kõiki tema teisendeid arvesse võttes. Et neid viimseid geograafilises järjekorras tuleb küsida, et õiget vastust saada, on Julius Krohn'i leidis, mille oli põhjanev tähendus mitte ainult soome-estli rahvalaulude uurimisel, vaid ka kaugematel rahvaluule aladel.

VI.

Julius Krohn'i rahvaluule - meetod, ka soome meetodiks kutsutud, põhjeneb kahel asjaolul: laulu mitmekesiste kujunduste olenemisel laulukoha geograafilisest seisukohast ning laulude rändamisel ühest kohast teise. Igal kohal on oma enam-vähem iseloomustav laulmislaad, mis käsikäes vähema või suurema kaugusega vähemal või suuremal määral muutub. Selle asjaolu varal ongi üldse võimalikuks saanud vanemate ülestähenduste jaoks, millel koha-andmed puudusid, tagantjärele isegi küla ning lauliku sugu kindlaks määrata.

Niihästi V. Porkka süstemaatiline teisenditekogu laulurikkast Ingeri ranna-piirkonnast Narva ning Oraanienbaumi vahel kui ka Hurt'i poolt oma suguvendadele saadetud üleskutsete hiiglasaavutused, mida mul võimalik oli 1889., 1892., 1894. a. jõulu-vaheaegadel läbi vaadata, pakkusid mulle küllalt materjali, et minu isa poolt ingeri lauludes tähele pandud eesti olluseid täpsamalt kindlaks määrata. Eesti mõju Ingeris tuli nii tugevalt ja tunduvalt esile, et iseenesest midagi eesti teooria taolist tekkis. Mitmel puhul võis kestva arenemisaheliku oletamisel laulu Lääne-Eesti kuju najal Ida-Eesti kuju ära seletada, selle najal Lääne-Ingeri oma ning siis jällegi Kesk-Ingeri ja edasi Põhja-Ingeri teisendit, millega kõige lõunapoolsem Karjala teisend ühte langes. Soome Ida-Karjala ning Põhja-Karjala, Aunuse ning Arhangeeli Karjala teisendeid arvesse võttes võis sagedasti veelgi kaugemat arenemist oletada. Karjala laulu-piirkonnad, mis Páris-Ingeris ja Karjala maakitsusel pikerguse ribana Soome lahe lõunaranna ning Laadoga läänekalda kaudu, siis piiri mööda enne Soome, siis Vene poole laiali lagunevad, moodustavad nagu kord kitsamat, kord laiemat jõe-aset, millest Eestist Soome alale üle viidud laulud läänest ida ja lõunast põhja poole edasi liiguvad. Küll tuli juba ingerigi lauliku juures mõnikord kaunis suurt iseseisvust eeldada eesti lauliku ümberkujundamisel, kuid veel sagedamini põhja-

poolsemate karjalaste juures veelgi laiemas ulatuses ning suuremal määral ümberloovat tegevust eeldada.

Sel viisil arvasin mitte vähem kui poole „Kalevala“ eepilistest lauludest Arhangeeli kujuna Soome Karjala ning Ingeri „vahekujude“ kaudu Eesti algkujust tuletada võivat.

Teistest Karjala lauludest, mis enamasti ka Ingeris olemas olid, ei olnud Eestis üldse jälgegi leida. Oletust, et neid siin vanal ajal lauldud, kuid hiljemini ununenud, võis vaevalt üles seada, kui igal pool Eestis püsinud ning läbisõelutud materjali arvesse võtta. Nende laulude hulgas leidis mõnda, mis Lääne-Soomes isesuguste asjaolude tõttu veel püsinud, ja palju teisi, mis oma laadi poolest esimestega lähedalt sugulased on ja sellega samast allikast pärit võivad olla. Lääne-Sooe omaks tunnistatud laulude esinemist Pärus-Ingeris võis ka geograafiliselt Eestist tulnud laulude levimisest eraldada. Kuna viimased Lääne-Ingeris rikkalikult ja hästi on esindatud, püsisid esimesed harilikult täielisemalt Kesk-Ingeris ja esinevad kõige läänepoolsemas piirkonnas Narva juures võrdlemisi puudulikul kujul või neid ei esine üldse mitte. Nii siis, kui me Ingeri laulu juures sama levimissuunda Soome lahe lõunaranda mööda Kesk-Ingerist lääne poole leiame, siis võime ex analogia järeldada, et ta Lääne-Soomest on sisse rännanud, kuigi teda ei peaks Lääne-Sooe rahvaluule väheste jäänuste seas leiduma.

Põhjapoolsemais laulu-piirkondades sündis Eestist ja Lääne-Soomest pärit olevate laulude levimine ka erineval viisil. Kuna eesti laulud oma rändamist Peterburi juures põhja poole pöördunud suunas jätkasid, võisid Lääne-Soomest välja läinud laulud kiirtena mitmes sihis laiali laguneda, lõuna pool Karjala maakitsuse sihis, keskel põhja pool Laadoga järvest asuvasse Soome Karjalasse ja põhja pool Pohjanmaa kaudu Arhangeeli laulu-piirkonda välja tungides. Seesugusest Lääne-Sooe laulude lagunemisviisist tunnistab nende kolme laulu-piirkonna teisendite näiv rippumatus. Neiski lauludes pole lõunapoolsemate kujude mõju põhjapoolsemate teisendite peale võimatu, kuna igal kohal, kus Lääne-Sooe lauluvool Eesti omaga kokku puutus, võis viimane üht osa esimesest enesega kaasa tõmmata.

Rahvalaulu-mööduliste nõiasõnade uurimisel, mida Lääne-Soomes mitu tuhat teisendit esindub, Eestis selle vastu aga vähesel arvul ning peaaesjalikult kirde-maakondades leidub, tehti kindlaks, et soome laule Ingeri kaudu eestlastegi juurde võis rännata. Sama rändamist Soome

lahe ümber Soome-Ingeri-Eesti tee kaudu võis mõne Lääne-Soomes püsinud ahellaulugi kohta tõendada.

Kuna esialgu eesti mõju soome rahvaluule kohta liiga kõrgelt hinnati, jõuti pärastpoole äratundmisele, et eesti laulude vanade ümberkujundustena võetud ingeri laule, mille kohta tuli oletada, et neid Ida-Soomes ja Taga-Karjalas veelgi vabamalt on muudetud, palju kergemini seletada võib kahest sarnase sisuga laulust moodustatud segakujuna, kusjuures teine teda moodustavaist lauludest Eestist, teine Lääne-Soomest pärit võis olla. Ingeri laulude näivat edasiarenemist põhjapoolseis piirkonnis seletati samuti lihtsamalt ning loomulikumalt oletusega, et teisest, Lääne-Soome poolt kiiretaoliselt laialilagunenud laulust täielisemad kujud põhjapoolsemais segamata või vähemini segatud teisendites säilisid.

See leidus viis veel üldisemale äratundmisele, et sama rahvalaulu sisu teisendused mehaaniliste mõtteseaduste piiridest harva üle astuvad ja et erandina esinev, uuestiloomisele lähenev ümberkujundamine kõigi juures ainult üks kord sünnib. Katkestamata ahelana üksteisele järgnevate iseseisvate juurdeluuletuste teooria alalhoidmiseks pole tarvidust ega õigustki. Selle arenemisteooriaga juba Julius Krohn'i ühendatud oletust Karjala laulikute haruldase ümberloova fantaasia kohta tuleb piirata lauliku kalduvusega, mitu laulu ühendada ning peaasjaliselt teistest lauludest võetud üksikasjadega kaunistada. Karjalaste peateene seisab igatahes selles, et nad oma mälu abil võrdlemata väärtuslikke eepilisi laule meie ajani on säilitanud.

Vastandiks hüpoteesile, nagu oleksid rahvalaulud Taga-Karjalas loodud või uuesti loodud, tuleb meil nüüd küsida, kas ülirikkalt säilinud eesti laulude ning varema aja jaoks samuti elujõuliseks tunnistatud Lääne-Soome rahvaluule kõrval oligi üldse erilist Karjala luulet olemas. Arhangeeli laulude hulgas on tõesti raske uut algupärast teemat leida. Ingerist sellevastu, kus mõned venegi laulud Soome alale üle on kantud, leiame mõnda eepilist laulu hilisemast ajast ning mitmeid tundmata vanadusega lüürilisi laule, mis võivad samal kohal tekkinud olla, kus neid tänapäev lauldakse. Suurema osa näialauludest on vist savolased, karjalaste kõige lõunapoolsem suguharu, nende Häme sugu naabrite lähematest lausumissõnadest ning proosalistest legendidest välja arendanud. Kuid see kõik ei anna veel tunnistust algupärasest rahvaluulest karjalaste juures.

Mitte ainult päriskarjalaste laulu olemasolu, vaid ka vanemust tahtis veel D. Comparetti kaitsta, ehk ta küll Julius Krohn'i tõendatud läänepoolsete laulude rändamist ida poole, looduse- ning kultuuriloolisi tõendusi ja rahvalaulikute perede sisserändamist Soomest Arhangeeli laulu-piirkonda tunnustab. Need asjaolud ei tõendavat sugugi veel mitte, et seal maal kohalikud laulikud puuduvat või kunagi on puudunud, ja et teatavate laulude sissevoolu väljastpoolt ennemini nende kojutulekuks ei tohtivat nimetada; laulude liikumine ida poole ei eitavat veel vanemat liikumist vastupidises sihis. Comparetti arendab Ahlquisti mõtet edasi, mille järele kõige vanemaks rahvaluuleks olevat šamaanide nõiasõnadest Skandinaavia mõjul karjalaste juures arenenud nõialuule.

Küll arvab ta alliteratsiooni juba algupärasel värsimõõduta nõialaulul olnud olevat. Kuid võõras mõju ei piirduvat mitte ainult värsimõõdu kujundamisega. Skandinaavlastel, kes võimise olenemist teadmisesest uskusid, olevat äratuse annud jutustavate nõialaulude, n. n. sünnilaulude kujundamiseks. Neist olevat jällegi päris eepiline luule välja arenenud, mis alles vikingite-ajajärgu lõpul esineda.

Sellega oleme jõudnud soome ja eesti laulude vanaduse küsimuse juurde, ja nimelt, niihästi eri-laululiikide võrdleva vanaduse kui ka üksikute laulude asjaoluliselt kindlaks määrava vanaduse juurde.

Oletusest, et rahvalaulud varemini Valgelt merelt Läänemerele rännanud, millest ometigi ühtki jälge pole leitud, on raske aru saada, kui see liikumine alles pärast vikingite-aega (800—1000) on sündinud, nii siis parajasti ristiusu tuleku eel Lääne-Soomesse, kus katoliku legendilaulud vastuvaidlemata rahvaluule olemasolust tõendavad.

Ka oletatud Skandinaavia mõju Valgel merel räägib, nagu öeldud, kõigele vastu, mis keeleuurimine senini selgeks on teinud.

Selleks, et karjalaste nõudeid kuidagi veel kaitsta, tuleks rahvaluule tekkimine palju varemisse ajajärku nihutada. Seda ongi katsutud Ühis-Soomes ning isegi Soome-Mordva ajajärkudesse paigutada.

Juba H. Paasosel läks korda mordvalaste juures salmita korduvat kaheksasilbilist värssi leida, kuid edaspidisel järeleuurimisel jõudis ta äratundmisele, et see, nagu kõik teisedki mordvalaste värsimõõdud, 17. aastasajal venelastelt on laenatud.

Kahtlusi Ühis-Soome rahvalaulu hüpoteesi vastu tekitas edasi küsimus, kas Äänisjärvest lõuna pool asuv vepsa suguharu kunagi on laulumõõtu tunnud. Nad on küll mõnda Soome Ida-Karjalast välja rännanud lauludest Aunuse ligidalt üle võtnud, kuid kujul, milles soome värsimõõdu seadused täiesti ära on segatud. Juba varemini oli kindlaks tehtud, et Arhangeli karjalastest idapoolsemad rahvalaulu sugugi ei tunne. Seda puuduse seletust ainult vene naabrite mõjust leida on seda vähem lubatav, kuna Arhangeli põhjapoolsemaski osas, lapi keelepiiril, värsimõõduline laul puudub.

Selle asemel leiti siin primitiivsem laululaad, milles küll nii alliteratsioon kui ka parallelism tarvitusel on, kuid korrapärane värsimõõt puudub. Ta kannab sama nimetust *joiku*, nagu lapigi *juoigos*, kuid erineb sellest niihästi kuju kui ka sisu poolest, peaasjaliselt erootilist iseloomu olles. *Joiku*-laulu jälgi on enam lõuna poolgi Soome Ida-Karjalas leitud. Sarnast traditsioonilistes kõnekäändudes improviseerivat laululaadi esindavad kõigi kreeka-katoliku karjalaste juures säilinud leinalaulud. Kuna alliteratsioon ja parallelism mõne teisegi soome-ugri rahva juures esineb, näib tõenäoline olevat, et niihästi *joiku* kui ka *itku* rahvaluule eelkäivat ühis-soome luuleala esindavad.

Laulumõõdu tekkimise küsimusele andis *Niemi* uue suuna, tähelepanu juhtides võimaluse peale, laulumõõtu läti laulust tuletada. Läti laulu moodustavad harilikult neli troheilist värsirida, millest igaüks kahest kaksikjalast koos seisab:

∠ ∪ — ∪ | ∠ ∪ — ∪

Kuna kaksikjala teist jalga ainus sõnasilp võib moodustada, tekivad järgmised värsirea kujundusevõimalused:

∠ ∪ L | ∠ ∪ — ∪
 ∠ ∪ — ∪ | ∠ ∪ L
 ∠ ∪ L | ∠ ∪ L

Läti hääldamisel langeb rõhk, nagu ka eesti ja soome keeles, alati esimesele sõnasilbile. Kuid laulus ei võeta sõnarõhku mitte arvesse ja silbi väldetki ainult niipalju, et viimne silp neljasilbilises kaksikjalas ei tohi pikk ega kolmesilbilises lühike olla.

Ka eesti ja soome lauluvärsid võib kaheks kaksikjalaks jaguneda, kui ta koos seisab sõnadest, milles esineb

paarisarv silpe. Selge värsipoolitamine tuleb vahel nähtavale, kui värss koostub kahest paralleelsest lausest või lauseosast, millest kummaski erialliteratsioon võib esineda: *Mielly, metsä! Kostu, korpi!*, 'Ole lahke, mets! Ole helde, laas!'

Kuid võimalus, et eesti ja soome värss läti omast välja on arenenud, eeldab tähtsate muudatuste oletamist. Mõlemad kaksikjalad on neljalaks ühendatud, milles tsesuur sõnade jaotamist kaheks võrdseks osaks tingimata ei nõua, vaid ka värsi jaotamist ebavõrdseiks osadeks lubab (3+5, 5+3, 2+6 silpi). Eesti ja soome keele pikemad sõnad pakuvad selle ümberkujunduse jaoks küllalt rahuldavat seletust.

Mõlema kaksikjala ühinemises võivad eesti ja soome värss esinevad rõhu ning välte valjumad nõudedki põhjeneda. Lühike rõhutatud silp võib hästi esimese värsijala arsis esista, hädakorral ka teise jala arsis, kuid mitte enam kolmanda omas, neljandast rääkimata. Edasi oleks eesti ja soome värss vabanenud piirdumast ka nelja-realiste salmidega.

Nagu lätlaste, nõnda ka eestlaste ja soomlaste juures kantakse iga värss esilaulja poolt ette ning korratakse mitme muu osavõtja poolt. Vanema mõõduta luule eeskujul oleks eesti ja soome paralleelvärss veelgi kordumine võinud kujuneda. Puudulikust konsonantismist eesti ja soome keeles, kus sõna alguses helilisi sulghäälikuid ega kaksik-umbhäälikuid ei tunta, võib alliteratsiooni tarvitamist kergesti seletada.

Värsimõõdu uurimisel tuleks ka lauluviisi rütmi arvesse võtta. Vahelduvaist rütmilistest tüüpidest tuleb eriti kahte tähele panna. Esimene, nähtavasti peatüüp, seisab koos neljast ühesugusest kaheksandiktaktist, teine on viietaktiliseks veninud, kuna neljajalgse värsi kaks viimast silpi kumbki omaette veerandtakii täidavad.

Esimest tüüpi leidis A. Launis kõikides Eesti-Soome piirkondades, Lääne-Soome välja arvatud. Ühelgi lähemaist naaberrahvaist pole viisisid, mis nendega täiesti sugulased oleksid. Enam lõuna pool, edelaslaavlaste juures, leiduvad nad jällegi. Meloodika, rütmika ning vaheldus soolo ning koori vahel on just samasugused. Ka mordvalaste juures on mõni sarnane viis üles tähendatud. Nii võiks, arvab Launis, soome suguharude ning edelaslaavlaste vastastikust mõju oletada, ja nimelt juba ühissoome ajal. Kuid ta tunnistas, et tekkimisaja ning võimaliku laenu küsimuste peale ei saa otsustavat ega vähegi rahuldavat vastust leida, kuni naaberrahvaste vastavate

viisitüüpide arenemist ning levimist pole uuritud. Ka tähendab ta mõne leedu ning läti viisi peale, mida võiks soome esimese tüübi omade sugulasteks pidada.

Troheilise nelijala kohta tähendab Niemi, et ta, muusikalises mõttes kõige loomulikum olles, suurema osa Euroopa rahvaste juures esineb. Ühtlase rütmiga takt on muidugi igal pool kõige vanem. Ilmari Krohn tähendas ühtlase taktiga viiside peale färölaste ja prantslaste juures. Et rahvalaulu viisi kõige lihtsam tüüp just edelaslaavlastelt ning isegi otsekohe nendelt oleks laenatud, näib olevat vaevalt tõenäoline oletus, mille peal võiks põhjeneda hüpotees, et see tüüp juba ühis-soome ajal on tekkinud.

Viimne, Eestis harva, kuid Lääne-Soomes üldiselt esinev tüüp on Launise arvates vahest Skandinaavia mõju all arenenud.

Lääne-Soomest lagunes ta mitmes sihis laiali Arhangeeli ja Soome Karjalasse ning Ingerisse. Rikkalikult on ta Põhja-Ingeris esindatud, vähemal määral juba Kesk-Ingeris ning kõige nõrgemini Lääne-Ingeris, nii siis samal viisil kui Lääne-Soomest Karjala maakitsuse kaudu sisserännanud lauluteemadki.

Näib vähemalt võimalik olevat hüpotees üles seada, et eesti ja soome laul on tekkinud alliteratsiooni ja paral-lelismiga varustatud, kuid mõõduta ühis-soome luule ning mõõdulise läti luule ühendusest ja rõhu ning välte mõttes edasi arenenud. See protsess peaks Läänemere maades sündinud olema enne eestlaste ja oma praegustele asupaikadele rännanud läänesoomlaste läbikäimise katkemist. Karjalaste juurde võis rahvalaul, nagu seda näitavad mitte ainult kahesugused lauluteemad, vaid ka nimetatud kaks rütmi, kahel teel jõuda, nimelt Ingeri ning Lääne-Soomes kaudu.

Nii siis tuleb meil värsimõõdu väljaarenemise absoluutselt viimseks tähtjaks pagana-aja lõppu 12. aastasajal pidada. Julgesti võime veel mõni aastasada tagasi minna kuni vikingiteaja alguseni, mil Lääne-Soomes väljarändamise protsess oma pea-osas juba oli lõppenud. Palju raskem on muidugi kõige varemalt piiri-tähtaega kindlaks määrata. Selles mõttes võiks ju analoogiline olukord, kuidas germaanlaste juures allitereerivast sidumata luulest mõõduline on tekkinud, meile toetuspunkti pakkuda, kui ainult selle arenemise paigutamine rahvaste rändamiste ja vikingite sõitude vahelisesse ajajärku õige peaks olema.

(Järgneb.)

K. Krohn.

Läti Hendriku kroonika kriitika.

1343.—1345. a. sündmused Eestis. Rahva hävitamine.¹⁾

Saksa ülemjuhatus Baltis, nähes varsti peale 1343. a. mässu algust, et eesti element nii kodustes kui ka Leedu, Pihkva ja Nogardi alatistes urgitsemistes peasüüdlane, otsustas 1343. a. süvel radikaalse lõpu teha nii välisele kui sisemisele eesti vastuhakkamise meelsusele. Eestlaste täielise hävitamise järele ei olnud need eesti pagulaste urgitsemised väljaspool mitte enam kardetavad. Saksa ordu võimud jõudsid sellele otsusele, peale seda kui saarlased 24. juulil 1343 olid omasoodu mässama hakanud ja ühes nendega harjulased uuesti hoogu saanud, kuna seltsamal ajal leedu väed sakslasi Riia all ägedusega kimbutama tulnud, mis muidugi tõstis vabaduseiha kogu Baltias, pärisrahvaste keskel. Saksa võimud otsustasid nüüd toimida resoluutselt ning radikaalselt: mässumeelsuse peapesa, eesti rahvas, tuleb maa pealt „täiesti ära hävitada“.

Me tarvitame 1343.—1345. a. eesti rahva hävitamise valgustuseks peale Renner'i²⁾ veel Wigand von Marburgi kroonika³⁾ andmeid. Wigand von Marburg on Harju mässu kirjeldusel erapooletum kui Renner ning sõjategevusse puutuvais küsimusis palju täpsam ning asjatund-

---

1) Siin esitan vaid rahvahävituse episoodi Harju mässust, sest et see otsekoheses ühenduses seisab vahelekiilunditega Läti Hendriku kroonikas (E. Kirjandus 1923, lhk. 69). Muud osad 1343.—1345. a. Eesti vabaduselikumisest avaldan teisel.

2) Johann Renners Livländische Historien, herausgegeben von Richard Hausmann u. Konstantin Höhlbaum, Göttingen 1876.

Konstant. Höhlbaum, J. Renners livl. Historien, Göttingen 1872.

Idem, Die jüngere Livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315—1348, Leipzig 1872.

3) D. Chronik Wigands von Marburg, Chronica Nova Prutenica. Scriptorum Rerum Prussicarum II, Leipzig 1863, lk. 453 jj.

Scr. R. Pruss. II l. 446, Einleitung:

„Wigands Chronik... ist fast ausschliesslich Kriegsgeschichte.“

„In noch grösserem Masse vermisst man bei Wigand Dusburg's tendenziöse. Parteinahme für den Orden.“

„Was ihn sichtlich mit einer gewissen Vorliebe für denselben (Deutsch. Orden) erfüllt, das sind nicht dessen politische und religiöse Zwecke, sondern Kriegsreisen, die hier mit ungeschwächter Lust zur „Übung der Ritterschaft“ Jahr aus Jahr ein fortgesetzt werden, so dass man traurig daheim sitzt, wenn Regenwetter die Ausfahrt der Helden verhindert, aber mit nicht viel geringerem Interesse stellt er auch die tapferen Thaten der Helden dar.“

„Dagegen wendet er ganz abweichend von Dusburg den Einzelheiten in den Kriegsergebnissen vorherrschend sein Interesse zu.“

likum. Alles Wigand v. M. kroonika järele saame nendest sündmustest õige kujutelmi.

Wigand kirjutas oma Riimkroonika saksa keeles a. 1391—1393¹⁾ — nagu arvatakse, mõne silmanägija andmeid ära kasutades.

Kuid see algupäraue Wigand v. M. Riimkroonika ei ole peale mõne üksiku riisme meile mitte säilinud: temast on olemas vaid ladinakeelne proosatõlge, määrane tõlge on tehtud 15. aastasaja keskpaigu autorilt, kes mitte väga täppis ning mõndagi sihilikkust oma aja poliitilisele situatsioonile vastavalt juurde lisan või tõlget vastavalt „värvis“.

Niisama on kaduma läinud väga väärtusline ja objektiivne silmanägija Hoeneke riimkroonika 14. aastasajast. Hoeneke tööst on olemas proosajutustus Renneri moodustusel, mis kahtlemata, nagu pärast näeme, ümber värvitud.

Siiski on need kaks allikat, Renneri ja Wigand v. Marburgi tööd, meie küsimuse asjus väga tähtsad. Parismaterjal suurtest sündmustest — mässu protokollid — on Stokholmis²⁾ tulekahjul hääbunud. Stokholmis hääbusid lossi põlemisel a. 1697 ka Miitavist 1621. a. rootslastest äraviidud rüütelkonna-arhiivi väärtuslikud vanad saladokumendid³⁾. Tules kadunud dokumendid oleksid annud meile niidugi täielisema valgustuse 1343.—1345. a. sündmustest.

Siinkohal huvitab meid Wigand v. Marburgi kroonikast üksi see osa, mis käsitleb eesti rahva hävitamist.

---

1) Scr. Rer. Prussic. II, lk 451: „Innerhalb dieser 3 Jahre (1391—1393)... lernte er in Danzig das alte Buch vom Deutschen Orden mit der Fortsetzung der Mönche von Oliva kennen, und wurde durch dasselbe zur Abfassung seines Werkes angeregt, das er noch bei Lebzeiten Conrads von Wallenrod, also bis zum 25. Okt. 1393 beendete.“

Wigand v. M-i kroonika toimetaja Theod. Hirsch tähendab Marburgi kroonika allikate kohta muu seas Eesti mässu kirjelduse puhul (op. cit. lk. 501): „Hiefür benutzte Wigand ausser H. v. Wartberge und Chron. Oliv. noch einen selbständigen, wie es scheint — preussischen Bericht, der über diese Verhältnisse viel genauer als die übrigen unterrichtet war.“

Sellesama mässu allika kohta tähendab Ernst Strehlke H. v. Wartberge kroonika ääremärkuses⁴⁾: „Wartberger Nachrichten über den (Aufstand) erhalten ausser durch die den Ereignissen nahezu gleichzeitige Chronik von Oliva höchst wesentliche Ergänzungen durch Wigand von Marburg, welcher neben den beiden letzteren noch einen ausführlichen Bericht, wie es scheint, eines Preussen benutzte.“

2) Arndt op. cit. lk. 96: „Das ganze Protocol von diesem Bauernkriege ist im Brande zu Stokholm drauf gegangen.“

3) Th. Schiemann, „Regesten verlorener Urkunden aus dem alten Ordensarchiv, 1873.“

4) Scr. Rer. Pruss. II, lk. 70.

mist, kuna me teised osad sellest tähtsast allikast teisel oleme lahendanud. Järgnevalt esitame Wigandi kroonika väljavõtted, tema tõlkele omases ladina keele õigekirjutuses¹⁾.

„Anno 1343 magister Borgardus de Drelegen cum suis proposuit delere Hargenses et misit Luterum Stecke advocatum Jerwensem de conventu Weysenstein contra eos propter alias eciam ordinis causas; idem magister notificavit magistro Lutero Pruszie, quomodo dicti Ystenses, Hargenses, Osalienses, fidei persecutores, vellent totam Lyvoniā devastare, quomodoque iam milites etc. occidissent et omnes sibi ocurrentes; et modo vellent omnes christianos invadere ad diem statutam per eos; sed misericordia Dei fuit aversum... Magister sermones hujusmodi audiens, misit exercitum ad magistrum Lyvoniensem cum 700 equis optime expeditis cum fratre commendatore Strasburgensi, Johannem Nothaft commendatorem, committens Dusemero: Ystenses, Hargenses, Osalienses omnes fidei inimicos una die vita privari. Commendator eciam de Engelsburg tertius cum dictis missus est. Veniunt in Rigam in medio XL-me parati ad bellum. Divisitque magister in tres partes exercitum; unam partem sibi elegit; frater vero Dusmer cum suis mansit in castro Rigensi; frater Conradus commendator cum sua cohorte missus est in Castrum Vellin, Johannes Nothaft in Weysensteyn cum suis ad perficiendum commissa. Post spacium trium ebdomadarum et post festum sancti Martini dictus magister Borgardus ordinavit exercitum cum Prutenis missis, ea intencione, ut terram Hargensium vastaret, senes cum junioribus interficiendo; quod et factum est.“

Tõlge: „Aastal 1343 võttis (Liivi ordu) meister Burchard von Dreylöwen ühes oma kaaslastega nõuks ära hukata harjulasi, ja läkitas (Preisi ülemmeisteri juurde) Luter Stecke, vogti Järve konvendist, asjade pärast (harjulaste) vastu kui ka muude ordu asjade pärast. Liivi meister raporteeris Preisi ordumeistrile Luter (Königile), kuidas mainitud eestlased, harjulased, saarlased, usukiusajad, tahtvat kogu Livooniat ära rüüstata ja kuidas nad juba maha tapnud rüütlid jne. ning kõik temale vastuhakanud; nad tahtvat kõigile kristlastele peale tungida kindlal, nendelt määratud päeval. Aga Jumala armust kõrvaldati see. .... (Preisi) ordumeister, ära kuulates need teated, saatis

1) Wigand von Marburgi kohta täielikumalt kõneleb kroonika sissejuhatuses lk. 429—452 (Scr. Rer. Pruss. II) Theodor Hirsch.

Liivi ordumeistri juurde 700 hobust kõige parema varustusega, ühes orduvenna Strasburgi komtuuriga (Heinrich von Dusmeriga), komtuur Johann Nothafft, tehes ülesandeks Dusmerile: ühel päeval ära hukata eestlasi, harjulasi, saarlasi — kõiki (risti) usu vaenlasi; komtuur Engelsburgist saadeti ühes nendega kolmandana. Preisi väed jõudsid Riiga 17. septembril, täiesti sõjavalmis. Jagas siis (Liivi) ordumeister sõjaväe kolme ossa, võttes ühe osa endale. Orduvend Dusmer aga oma meeskonnaga jäi Riia kantsi. Orduvend Conrad (von Gartow) oma rühmaga käsutati Viljandi kantsi, Johannes Nothafft oma väega Paidesse — ülesande täideviimiseks.“

„Kui said täis kolm nädalat ja märdipäev möödas oli, andis (Liivi) ordumeister käsu oma sõjaväele, ühes saates Preisi väe, Harjumaad ära laastata, vanu ja noori ära tappa, mis ka täide saadeti.“

* * *

Eeltoodud Wigand v. Marburgi kirjutusest on meie küsimuses tähele panna järgmised kohad:

„A. 1343 võttis (Liivi ordu) meister Burchard von Dreylöwen ühes oma kaaslastega nõuks ära hukata harjulasi, ja läkitas (Preisi ülemmeistri juurde) Luter Stecke, vogti Järva konvendist, asjade pärast (harjulaste) vastu kui ka muude ordu asjade pärast. Liivi meister raporteeris Preisi ordumeistritele Luter (Königile), kuidas mainitud eestlased, harjulased, saarlased, usukiused, tahtvat kogu Livooniat ära rüüstata ja kuidas nad juba maha tapnud rüütleid jne. ning kõik temale vastuhakanud; nad tahtvat kõigile kristlastele peale tungida kindlal, nendelt määratud päeval.“

Need tähendusrikkad laused Wigand v. Marburgi kroonikast tunnistavad, et peale saarlaste tõusu 24. juulil 1343. a. on balti võimud seisukorda kaalunud ning selle täbaraks tunnistanud, kõigist seniseist karedaist abinõudest hoolimata. Liivi ordu ülemus on jõudnud otsusele, et seisukorda saaks ordu kasuks muuta üksi siis, kui harjulasi ära hävitada. Harjulasi peeti eesti vastuhakkamise peategelasteks mitte üksi koha peal, vaid neid peeti ka väljaspool ordule vastutöötamise pea-õhutajaiks, kelle siht ei olnud mitte vähem kui kogu sakslust Baltimailt ära hävitada. Dreylöweni diplomaatiline saadik pidi ülemust

informeerima kõigekülgset, pidi aru andma tekkinud seisukorrast, selgitama mässu peapõhjusti ning ulatusepiiri ja sakslusele ähvardavat hädaohtu. Saadik pidi mõjuma, et Preisist abivägesid kiirel korral Liivisse saadetaks.

See kirjeldus on ühtlasi tunnuseks, et Dreylōwen oma nõuandjatega oli otsusele jõudnud eestlaste vastu radikaalselt toimida. Lihtsaks karistuse nõutamiseks ei oleks Dreylōwen läkitanud Preisi ordumeistri juurde. Oli ju Dreylōwen omal algatusel õige rängasti nuhelnud mässajaid üle Eesti, saates piinamissurma „principal Esten und die Anfenger des Mordes“.

Öeldud on: Dreylōwen tahtnud harjulasi ära hävitada. Meeles pidades, et Wigand v. M. harjulaste all mõtleb kõiki seni Taanile allunud eestlasi, peab järjeldama, et nende hulka ka virulased arvati, mis seda tõenäolisem, et Preisi ordumeister tõeliselt käsibki kõiki eestlasi: harjulasi, saarlasi ühel hoobil ära hukata.

„Ordumeister, ära kuulates need teated, saatis Liivi ordumeistri juurde 700 (hobuse) rüütli kõige parema varustusega, ühes orduvenna Heinrich von Dusemeriga, Strasburgi komtuuriga, komtuur Johann Nothafti, tehes ülesandeks Dusemerile¹⁾: ühel päeval ära hukata eestlasi, harjulasi, saarlasi — kõiki (risti) usu vaenlasi. Komtuur Engelsburgist saadeti ühes nendega kolmandana.“

Kui võis Dreylōweni raporti kohta Preisi ordumeistritele veel kahevahel olla, kas ükski harjulasi pidi ära hävitama või ka teisi eestlasi, siis ei jäta ordumeistri kategooriline käsk mingit kahtlust, et tuleb ära hukata ja nimelt ühel hoobil — ühel päeval: eestlasi, harjulasi ja saarlasi, millest meie nii aru saame, et tuli ära hukata endisi Taani alamaid (harjulasi ja virulasi), saarlasi — piiskopile alluvaid, ning kõiki muid eestlasi ordu piires. Wigand v. M. mainib, nimelt mässukirjelduse sissejuhatuses, et on kaevanud meistrile oma hädadest „Ystenses, Osalyenses et ceteri vulgares“ — „eestlased, saarlased ja teised pärismaalased²⁾“ — ning jätkab mäslasi loendades: „Ystenses, Hargenses, Osalienses insurgunt“ — „tõstsid mässu eestlased, harjulased, saarlased,“ — millest peab järjeldama,

1) Pärastine Saksa ordumeister, nähtavasti aulilendus hea töö eest Eestis.

2) Väljaandja Theod. Hirsch tõlgib selle koha: „Die Ehsten, die Einwohner von Osel und die übrigen Eingeborenen,“ op. cit., lk. 501.

et Wigand v. M. Preisi ordumeistri hukkamiskäsus palju laiemat hulka eestlastest mõtleb, kui ta mässust osavõtjaid nimetas. On tarvis selles küsimuses selgele seisukohale jõuda, et rahvahävituse ulatusepiiri pärast ära määrata. Meie tuleme selle küsimuse juurde veel tagasi.

Preisi ordumeistri käsk: ära hukata eestlasi ühel päeval (hoobil), oli võib-olla vastuseks eestlaste plaanile, nagu sellest teatati ordumeistrile: „määratud päeval kallale tungida kristlastele“,¹⁾ s. t. sakslastele.

Sellest kroonika osast järgneb, et Eesti vastu läkitatud Preisi väe-osade peajuhiks oli Heinrich v. Dusmer, pärastine Saksa üldine ordumeister²⁾. Kuid Liivimaale jõudes sai loomulikult ülemjuhatajaks Liivi ordumeister von Dreylöwen, kes oli au-astmeliselt kõrgem ja seadusepäraselt — kõikide vägede ülemjuhataja Liivi ordumeistri võimu-piirkonnas.

Kui suur oli Preisist Liivisse saadetud abivägi! P Wigand v. M. lausub: Preisi ordumeister saatis Liivi meistrile „exercitum... cum 700 equis optime expeditis“ — „sõjaväe 700 hobusega, kõige paremini varustatud“.

Ei pea end eksitada laskma ütlusest, et „700 hobust“ saadeti. See oli tolle-aegne sõjaline väljendusviis ütelda „rüütlite“ asemel „hobused“. Nii ütleb ka Renner 1345. a. Leedu vastu saadetud ristiväest: kuningad Ungarist ja Böömist ja krahvid Vallandist (Hollandist) ning Burgundist tulnud sõdima leedulastega „mit 1600 perden“ — „1600 hobusega“.

Nii tsiteerib Delbrück lause keskajast, kus öeldakse, et „100 hobust on enam väärt kui 1000 jalameest“ (Delbrück III, lk. 275).

Et see nii, s. t. et „equus“ asemel tuleb lugeda „equis“ (rüütel, ratsanik), näeme selgesti, kui võrrelda teisi allikaid. Wartberge kroonikas leiame sellesama asja kohta lause: „magister igitur generalis... Vic et XXX viros strenuos et armis expeditos fratribus in auxilium

1) „Kristlasteks“ on nimetatud sakslasi siin sellepärast, et näidata eestlaste mässu mässuna ristiusu, s. t. Rooma kiriku vastu ja saada paavsti toetust. Sellest teisel pikemalt.

2) Ääremärkuses kroonika väljaandjatelt on eksikombel committens soovitatud tõlkida „ühes saates“ ning selle vahemärgid seotud. Kuid sisust on hoopis selge, et „committens“ siin tähendab: „üles andes“. Sellepärast tuleb vahemärk järgmiselt seada: „misit exercitum... cum fratre Hinrico (Dusemero)... Johannem Nothafft commendatorem; comitens (Hinrico) Dusemero Ystenses, Hargenses... una die vita privari“

misit" — „ordu peameister saatis 630 vahvat meest, varustatud kõigega“.

Renner ütleb sellest samast: „De selve sande ohme 2 cumpters, 27 broders und 600 wolgerusteder Mann“ — „see (ülemmeister) saatis temale (Liivi meistri) 2 komtuuri, 27 (ordu) venda ning 600 hästi varustatud meest“; need tulnud Riiga laeval!

Neist võrdlustest paistab väljaspool igasugust kahtlust, et „hobuste“ all Wigand v. M. juures mõeldakse rüütleid.

Kuid Renner lisab varsti väga tähendusrikkalt sellele juurde: „dat geschrig quam thor stund averall, dat de homeister teindusent mann in Liflandt gesandt hedde“ — „siis läks kuuldus (kisa) varsti laiali, et ordumeister 10.000 meest Liivimaale olla saatnud“.

Kuidas lahendada vastolu, mis tekib nii Wartberge, Wigand v. Marburgi kui Renneri toodud sõjameeste arvust, et tulid 630—700 meest, ning Rennerilt edasiantud kuuldust, et tulid 10.000 meest Preisist Liivimaale!?

Me saame lahenduse sellele nähtavale keerdsõlmele, tolle aja, s. t. keskaja rüütliväe taktikat ning koosseisu silmas pidades.

Kui kroonikad ütlevad keskajast, et Eestisse tuli Preisist 630 meest, nende hulgas 3 ülemat, siis peab selle juures arvesse võtma, et keskaja rüütel, „eques, miles“ — oli omaette n. ü. taktiline üksus, kellega endast mõistetavalt kaasa tuleb lugeda temaga ühes käivad abijõud nii meestes kui hobustes. Keskaja rüütlil oli tavaliselt kaasas kolm meest ratsa ja kaks jalameest — rüütlil kannupoisid, sõjariistade kandjad¹⁾. Rüütlil kaaslaste arv sõjas võis tõusta 10 meheni — eriti keskaegsel, 14. aastasaja rüütlil²⁾.

Me võime eeltoodud põhjustel oletada, et mainitud 630 rüütlist — seda enam, et nendest öeldakse, et nad ülitäieliselt varustatult välja saadeti (optime expeditos) — igaüks kaasa sai kuni 10 meest ja vähemalt kolm hobust peale rüütlil oma hobuse. Need abijõud liikusid rüütliga ühes ning sõdisid ühes, kus tarvis.

1) Delbrück, Die Geschichte d. Kriegskunst, Bd. III, lk. 317 jj.

2) Delbrück, op. cit., lk. 281.

Me saame niiviisi Preisi abiväes kogu meeste arvuks umbes 6.300 meest¹⁾. Kuid siia juurde tuleb arvata veel moonavoori mehestik, millest järgneb, et Rennerilt mainitud kuuldus palju ei liialdanud, mille järele Preisist 10.000-meheline vägi Liivisse tulnud.

See Preisi abivägi ei olnud muidugi mitte ainuke Saksa sõjajõud Eestis. Me arveldasime teisel, et Dreylōwenil umbes 30.000 meest pidi olema (muidugi kõik mitte rüütlid), kellega ta mässu alul eestlastest jagu sai. Kuid mässu rutulise summutamisega sai Dreylōwen oma kodust väe jõudu veelgi suurendada pärismaalaste arvel. Peale Eesti-Pihkva vägede löömist 4.—26. maini 1343. a. ning Leedu vägede tagasitõrjumist Väinalt ristisõja-vägede abil mässu alul tekkis Liivi võimudel võimalus kareda sõjaseaduse abil mobiliseerida oma sõjaväkke ka seni tõrkunud pärismaalasi. Karedal distsipliinil saab teenima sundida ka „mittesoovijaid“, eriti kui sõjaväes kindel protsent ustavaid olemas.

On arusaadav, et Dreylōwen a. 1345 veebruaril Saarele uut retke tehes oma sõjaväkke käsutas (Renneri järele) „lätlasi, liivlasi, eestlasi, semigalle, kurelasi, piiskopimehi Tartust ja Riiast“²⁾.

Väga võimalik, et mainitud pärisrahvaste väe koondas Dreylōwen alles 1344. a. suvel, s. t. pärast seda, kui Preisi karistussalgad olid oma verise töö juba teinud. Ei või olla kahtlust, et Preisi abiväed vähem sellepärast kutsuti,

---

1) A. 1343 tuli Eestisse Preisist vaid 630 „vallitud“ meest, mis oli õige suur vägi tolle aja kohta. Delbrücki arvates (Kriegsgeschichte III, lk. 389 jj.) ei olnud Preisi sõjamehestik üldse suurem kui 1000 meest. „Die mittelalterliche Heere sind auch bei den grössten Entscheidungen überaus klein“ (Delbr. I, 542). A. 1345 Leedu vastu paavsti abil mobiliseeritud risti-sõjavägi, millest võtsid isiklikult osa Böömi ja Ungari kuningad ja Hollandi valitseja, üldse Wigand v. Marburgi järele aga 200 maaisandat (in numero 200 domini terrarum), seisis koos vaid 1600 vallitud sõjamehest, rüütlist (Renner). Kõike seda meeles pidades oskame hinnata Lembitu vastaste arvu Paala lahingul, kus oli Läti Hendriku järele peale lätlaste ja liivlaste ja varuväe — „3000 vähjavallitud meest“, s. t. rüütli! Sellest täielisemalt „Eesti sõjanduses“ resp. „Paala lahingus“.

2) Nagu mujal, ajab ka siin Renner poliitikat, näidates, et isegi eestlased, kurelased ja liivlased saarlaste vastu läksid, niisama ka piiskopimehed, mispärast sugugi karmusi üksi ordumeeste kaela ei või veeretada! Esiteks ei olnud 1345. a. retk nii julm kui 1344. a. kevade retk Saarele, teiseks on need riismed eesti rahvast, kes nälja ja viitsa sunnil väkke läksid, õige väheütlevad. Juba sel ajal oli eriti Saksa ordu piirkonnas kahtlemata niipalju orjastunud ning vaesestunud mõisa-eestlasi, kes ei ulatunudki nägema, mis sündis; ja kuigi ulatusid, siis ei suutnud nad peale 1343.—1344. a. talve terrorit piiksatagi.

et Dreylöwenil liiga vähe sõjajõudu oli, vaid sellepärast, et kohalised jõud karistussalkade jõledaks tööks küllalt ustavad ei olnud. Preisist tulnud väed olid pärismaalastele võõrad, neid saadi kõiksuguste muinasjuttudega eestlaste hirmutegudest vihale ajada eestlaste vastu, kui neid hea tasu küllalt ei huvitanud.

* * *

„(Preisi väed) jõudsid Riiga 17. septembril¹⁾ — täiesti sõjavalmis. Jagas siis (Liivi) ordumeister sõjaväe kolme ossa, võttes ühe osa endale. Orduvend Dusmer aga oma meeskonnaga jäi Riia kantsi. Orduvend Conrad (von Gartow) oma rühmaga käsutati Viljandi kantsi, Johannes Nothafft oma väega Paidesse — ülesande täideviimiseks.“

Preisi abivägi, jõudes 17. septembril laevadel Riiga, jaotati vägede ülemjuhatajalt Liivis-Eestis, von Dreylöwenilt, kolme ossa, mille juures Preisi vägede ülemjuhataja Heinrich Dusmeri staap ühes osa väega asetati Riiga.

Kõik teised väe-osad seati Eesti maa-alale Liivi ordumeistri otsekoheseks käsutamiseks. Viljandisse mahutati üks väe-osa — Conrad von Gartowi juhatuse all. Paidesse saadeti üks osa Preisi väest — Johannes Nothaffi käsutamiseks. Omale jättis Dreylöwen ühe osa, mille asupai-gaks oli vist Tallinna, sest Dreylöweni väed olid määratud Harjumaa tarvis.

Väe jaotusest selgub, et oli määratud 3 pea-laastamis-punkti Eestis: Tallinna — Harjumaa tarvis, Paide — Järva ning Virumaa tarvis ja Viljandi — Sakalamaa tarvis.

Riia väe-osad pidid sõjavägede baasist kaitsma kõik-suguste üllatuste vastu, eriti aga leedu väga tegevate vä-gede tagasitõrjeks olema.

Siin juhime tähelepanu fakti peale, mille juurde pä-rast tagasi pöörame, et Tartu, s. t. piiskopi maa-alale Preisi karistussalku ei saadetud.

* * *

„Kui said täis kolm nädalat ja märdipäev möödus oli, andis Liivi ordumeister käsu

---

1) Otsekohene tõlge oleks 23. märts. Vaata selleks Wigand v. M. kroonika väljaandja ääremärkus lk. 503. Võrdle ka Höhlbaum, op. cit., Einleitung lk. XXXII, kes Riiga jõudmise tähtpäevaks arvab 31. oktoobri.

oma sõjaväele, ühes saates Preisi väe, Harjumaad ära laastata, vanu ja noori ära tappa, mis ka täide saadeti.“

Need kroonika laused, täis kohutavat traagikat eesti rahva elus, sisaldavad igas lauses tähtsat, mispärast neid tuleb üksikasjaliselt kaaluda.

Kõige pealt on huvitav kindlaks teha Dreylöweni rüüstamisvägede väljaastumise tähtpäev. On öeldud: „kui said täis kolm nädalat ja märdipäev (10. nov.) möödas oli, andis Liivi ordumeister käsu oma sõjaväele...“

Tekib küsimus enesest: mis ajast arvates sai täis kolm nädalat!?

Selle tähtpäeva arvamises on nähtavasti juba Renneril kahtlusi tekkinud, mida ta katsus sel teel lahendada, et ta Preisi abiväe Riiga jõudmise päevaks määras 31. okt. 1343. Arvates kolm nädalat Riiga jõudmise päevaks, saaksime märdipäeva peale — kolm nädalat täis. Sellele seisukohale on asunud ka Höhlbaum, kes Eesti mässu muud tähtpäevad väga täpsalt on arvestanud. Höhlbaum tähendab: 17. septembrist ei võivat kuidagi võtta abivägede Riiga jõudmise päevaks, sest 17. septembrist märdipäevani saaksime vähemalt 8 nädalat, kuna kroonika kõneleb selgesti vaid kolmest nädalast: — ei olevat nii palju aega üldse tarvis olnud!?

Wigand v. Marburgi kroonikat teravamalt jälgides ei või tulla Höhlbaumiga ühisele arvamisele. Wigand v. M. kroonikast selgub nimelt, et ta kolme nädalat ei arvesta mitte abivägede Riiga jõudmise päevast, vaid sellest ajast, kui abiväe rühmad, kes olid määratud Viljandisse ja Paidesse, jõudsid oma määramiskohale!

Kroonika, kirjutades Preisi väe osade läkitamisest Viljandisse Conrad v. Gartowi juhatusel ning Paidesse Johann Nothafti juhatusel, jätkab oma jutustust: alles kolm nädalat hiljemini — „post spacium trium hebdomadarum“ — astus Dreylöwen vägedega oma tugikohast Tallinnast välja.

Ei või võtta 31. oktoobrit Preisi abivägede Riiga jõudmise tähtpäevaks juba sellepärast mitte, et 31. oktoobrist kuni 10. novembrini (märdipäevani), s. t. 12 päeva kestes Preisi väed Riist kuidagi ei oleks jõudnud oma määramiskohale Viljandisse ja Paidesse, ammugi mitte Tallinnasse. Riist Paideni on umbes 400 versta. Jalavägi liigub keskmiselt 100 versta nädalas, milles 2 puhkepäeva: Preisi väel oleks kulunud umbes 4 nädalat marssimiseks Riist Paidesse, s. t.

nad oleksid võinud jõuda Paidesse umbes 15. oktoobri ümber, kui võtta Riiga tulemise päevaks 17. sept. Paidesse jõudmise päevast, s. t. 15. oktoobrist lugedes kolm nädalat, saame väga hästi tähtpäeva, mis langeb märdipäeva, s. t. 10. novembri peale. See tähendab: kolme nädala kestes pidid Preisi väe-osad, kes olid määratud Tallinnasse, jõudma Paidest Tallinnasse, puhkama siin mõne päeva ning end rakendama sõjalisele tegevusele.

Alles siis, kui see Preisi väe-osa Tallinnasse oli järele jõudnud ning end kohendanud, andis Dreylöwen peale märdipäeva oma vägedele käsu Tallinnast välja astuda ja asuda Harjumaa rüüstamisele ning rahva hukkamisele.

Ennemini ei saanudki Preisi väe-osad jõuda Tallinnasse kui märdipäeva eel, kus neil mõni päev tuli hinge tõmata. Sest marss Riist — Paidesse ning Paidest — Tallinnasse on sõjaväele raske töö, pealegi sügise (oktoobri, novembri) poriseil teil ja pikil õil.

Elmisest järgneb: Preisi abiväed jõudsid Riiga 17. septembril, umbes 15. oktoobri ümber jõudis Paidesse Paide väe-osa, ja sealt novembri esimesil päevil Tallinnasse Preisi väe Tallinnasse määratud rühm Dreylöweni juhatuse alla. Peale märdipäeva käsutas Dreylöwen oma väed tegevusele.

Jälgides kroonikat edasi selgub, et Dreylöweni käsutada olid tema oma Liivi väed ja Preisi abiväed: andis Liivi ordumeister oma sõjaväele käsu, ühes saates Preisi väed — „cum Prutenis missis“. Eesti mässu summutamise puhul jõudsimel arvamisele, et Dreylöwenil mässu alul pidi Liivis-Eestis käsutada olema umbes 30.000 sõdijat, muidugi mitte kõik rüütlid. Kui sellele väele juurde lisati väga hästi varustatud ja õpetatud Preisi väed, sai Dreylöweni käsutada õige tugev sõjavägi.

Dreylöweni vägedel, määratud Harjumaa tarvis, oli kindel ülesanne: „ea intencione, ut terram Hargensium vastaret, senes cum junioribus interficiendo“ — ülesanne oli: harjulaste maad ära rüüstata, selle juures kõik noored ühes vanadega ära hukates“.

Nii siis oli Dreylöweni karistussalgal kaks ülesannet: maad ära rüüstata, s. t. külad ja talud maha põletada ja varandus ära hävitada või ära võtta, teiseks: kõik rahvas kuni viimseni maha tappa.

See laastamis-ülesanne on siin tehtud karistussalgul, kes olid määratud Harjumaa tarvis. Kuid nagu enne tähendime, tuleb Wigand v. M. kroonikas harjulaste all mõista kõiki endisi eesti, soost Taani alamajd.

Laastamist ja tapmist ei toimetatud mitte ükski Harjus, nagu ehk võiks sõnasõnalisest tõlkest järeldada, vaid ka mujal, kuhu olid määratud karistussalgad. Sest meid huvitav lause Wigand v. M. kroonikast tuleb vahemärkidega järgmiselt siduda: „*Divisit magister in tres partes exercitum: unam partem sibi elegit; frater vero Dusmer cum suis mansit in Castro Rigensi; frater Conradus commendator cum sua cohorte missus est in Castrum Vellin, Johannes Nothafft in Weyssenstein cum suis ad perficiendum commissa.*“

Nimelt kuulub „ad perficiendum commissa“ — „ülesande täideviimiseks“ — nii Viljandi väerühma kui Paide väerühma kohta, ja mitte ükski Paide rühma kohta, nagu väljaandjate vahemärgid seda lauset tahavad seletada. Mida aga tähendas „ad perficiendum commissa“ — „ülesande täideviimiseks“, see järgneb eelmisest lausest „*committens... una die vita privari*“ — „ühel päeval (kõik) ära hukata“. Nii siis on selge, mistarvis, määrase otstarbega dislotseeriti väe-osad Viljandisse ja Paidesse: Dusmerile Preisi ordumeistrilt Ludvig Königilt tehtud ülesande — eestlaste ärahukkamise ülesande täidesaatmiseks. B. v. Dreylöweni väeosa kohta järgneb eriti märkus, et see Harjumaad rüüstas ning noored ja vanad maha tappis.

Kuna Dreylöwen (resp. Goswin von Herke) Tallinnast välja minnes Harjumaad laastas ja Conrad von Gastowile loomulikult Viljandi piirkond laastamiseks jäi, siis peab järeldama, et Paide väe-osad Johann Nothaffi juhatusel Paide ümbruse ja Eesti idaosad laastasid, s. t. Järva-maa ning Virumaa. Rakveresse ei saadetud Preisi abi-väge, sest ses tähtsas kindlustatud strateegilises punktis pidas Dreylöwen mässu algusest peale tugeva garnisoni oma vägedest, nii piiri kaitseks „russilaste“ vastu kui ka ümbruse taltsutamiseks.

Kuigi Dreylöweni kavatsus võis olla, nagu selgub ta raportist, ükski harjulasi ära hukata, ei jäta Preisi ordumeistri kindel käsk sõjapealikule mingit kahtlust kõiki (eestlasi) ära hukata ja võimalikult ühel hoobil: W. v. Marburgi kroonika on siin väga selge, kus ta Preisi ordumeistril laseb sõjaväe ülemjuhatajale Dusmerile ülesandeks teha: eestlasi, harjulasi, saarlasi ühel (päeval) hoobil ära hukata. Meie kroonika „*Eystenses, Hargenses, Osaliensis*“ vastab esimesel puhul Wigand v. M-lt mainitule „*dicti Eystenses, Hargenses*“ etc. W. v. Marburgi järele tuleb siinkõhal lugeda: „harjulased, saarlased ja muud eestlased“ ehk „*Ystenses, Osalyenses et ceteri vulgares*“, mida

väljaandja toimetaja Theodor Hirsch tõlgib ääremärkuses (Scr. Rer. Pruss. II, lk. 50): „Die Ehsten, die Einwohner von Oesel und die übrigen Eingeborenen“¹⁾.

Nii siis on selge: rüüstamist ja rahva hukkamist toimetati kõigil pool eestlaste keskel ja ka mujal (liivlaste keskel), kus oli märgata mässumeelt või mässu poolehoidu. Väga võimalik, et seda hirmutööd erilise ägedusega sooritati Harjus, kus oli vabaduseliikumise ja vastuhakkamise peapesa (Tallinnas?), kus oli Taani valitsuse all säilinud õige rohkesti iseteadev, traditsioonirikas eesti element.

* * *

Vägede dislokatsioonist, Preisi abivägede kohalejõudmise tähtpäevist järgneb iseenesest, et Viljandi ja Paide laastamispunktid said tegevusele asuda varemini kui Tallinna väed, sest nad jõudsid paar nädalat ennemini kohale. Kahtlemata ei viivitanud väed tööga, sest neid ootas hea „soomus“, mille peale sõdurid maiad, eriti need väed, mis üldse ei ole määratud sõdimiseks korraldatud vastasega, vaid maa rüüstamiseks: sõjavägi tooreneb, mida tooremad ta ülesanded.

Pealegi pidid Viljandi ja Paide-Rakvere väe-osad kohe peale päralejõudmist kordoni seadma, et rahvas ei saaks põgeneda. Seati sõjasalgad teedele, kuulutati lindpriiks iga eestlane, kes julges liikuda.

Seesugune Viljandi ja Paide-Rakvere karistussalkade algav tegevus ajas muidugi rahva Sakalast ja Järvast-Virust pagema põhja poole: tee oli lõuna ja ida poole kinni, võis põgeneda üksi Harju sihis. Kui põgenejate parved kogunesid Harju, seal astub Tallinnast välja varsti peale 10. novembrit — Dreylöwen oma suurte väe-osadega, ja armu ei anta eestlastest põhimõtteliselt kellelegi, kes nüüd Harju piiri nagu mõrda aetud.

Oli hilissügis, teed läbipäästamatud pagulastele, ööd külmad ja märjad; lastega-naistega ei saadud ka melsadesse redupaika: külm oleks nad ära võtnud ja tuletegemine neid ära annud — saksa karistussalkadel oli töö rohke ja kerge!

---

1) Niisama tuleb mõista „Quare Ystenses, Hargenses, Osallenses Insurgunt contra eos“.

Scr. Rer. Prussic. lk. 447: „Schutz zählt ihn (Wig. v. M.) zu den nachlässigen Schriftstellern, die sich der Genauigkeit in der Angabe der Namen nicht befehligen.“

Kuid kõige hirmsam vaenlane oli eestlastele igal pool nälg, halastamatu ja kohutav: toidu saamine oli igal pool raske, eriti aga redus. Toidumoonas võis ainult sakslastel külluses saada olla. Mäss algas jüripäeval. Ei suudetud vilja maha teha, — karistussalgad algasid oma halastamatut tööd 4. mail, — langesid kõik, keda vähegi süüdi peeti mässumeelsuses; põllul tööl võis vaevalt keegi täisealine end näidata: ta notiti kas maha või võeti Saksa väkke teenima. Põllud jäid tegemata, suurel osal eriti talude põllud, — mõisates töötati seda ägedamalt. Kuigi saadi mõnes paigas vilja naiste-lastete abil hädavaevalt maha teha, siis ei saadud seda ära koristada, — löi ju 24. juulil, viljategemise ajal, mäss lahti Saarel, millele mandril kahtlemata kaasa tunti.

Just see uus mässupuhang sundiski Dreylöweni radi-kaalsele sammule: rahva täielisele hävitamisele. Mässu uuele puhangule järgnes aga Saksa vägedelt uus terror, veel hoolimatum kui maikuul — üle kogu Eesti. Preisi abivägede ootel pidi tige terror eestlasi vaos hoidma, mispärast, peab arvama, sõjakohtu tapakirves vahet pidamata töötas, välja noppides igaühe vähegi hakkajama mehe, keda kätte suudeti tabada, — oli ju rahva üldhukkamine nii kui nii otsustatud.

Wigand v. M. kroonika lausub: karistussalkade ülesanne oli harjulaste maad rüüstata, selle juures kõik rahvas, noor ja vana, ära tappa. Kroonika lõpetab ülesande kirjelduse lühikese lausega: „quod et factum est“ — „mis ka täide saadeti“. Kui lühike lause, kui õudne, kohutav on ta aga oma asjalikkusega! Määrast kirjeldamatut koledust, häda, hirmu ja valu sisaldab ta!

Kroonika ei hakka laastamist ja tapmist üksikasjaliselt kirjeldama, sest see on tal enesest mõistetav. Wigandi huvitavad enam sõjakäigud kui üksikud koledused. Pealegi oli tol ajal igaühele arusaadav, mis see tähendas, kui suurtele sõjaväe-salkadele ülesanne tehti: maad ära rüüstata ja rahvas maha tappa.

Maa laastamise kujutamiseks toome mõned näited saksa ajaloolaste järele aastail 1260—1300 toimepandud Saksa orduväe laastamistegevusest. On arvata, et Eestis veel radikaalsemalt toimetati, sest siin tehti rutulist ja põhjalikku tööd ettekatsetud plaanil.

Rütenberg kirjutab Voigti järele¹⁾: „Maameister Dietrich von Gatersleben ühes maamarssaliga tungis (1280. a.

1) Rütenberg I, lk. 211.

ümber) pogesaanlaste maale, kihutas maad mööda ühelt piirilt teiseni, põletamise ja röövimisega koledasti rüüstates. Kõik meessugu, kes end mitte ei päästnud, sattus halastamata mõõga alla, lapsed-naised viidi ära vangidena, nii et mõne päeva kestusel kogu maa muutus tüh-jaks kõrveks.“

Semgallide mail talitasid ordu mehed 1290. a. ümber niisamuti: „Ordurüütliid ning nende seltsilised käisid maad mööda, ühest kindlustatud kantsist välja tungides, salkades rüüstates: kõik elumajad ühes elanikega põletati ära; iga mees, kes tabati kündmisel või äestamisel, löödi maha, hobune võeti ära; võrsuv vili tambiti maha või niideti rohelistest peast ära“ (Rutenberg I, lk. 229).

Ordumeister Hermann von Oldenburg laskis (1260. a. ümber) preislaste külad ära hävitada, ära põletada. „Hirmunud elanikud, kes tahtsid end tulest päästa, visati teravate odadega tulemerde tagasi; kõik elanikud ühes naiste ja lastega hukati hirmsamal viisil tuleleegis (Rutenberg Lukas Davidi ja Voigti järele, op. cit. lk. 119).

Säherdusi pilte ordumeeste rüüstamisviisest Harju mässu aegadel võib tuua väga palju. Ordurüütliid talitasid igal pool, kus nad rahuliste elanikkude keskele sattusid, ühe skeemi järele: „mitte üks laps ei jäänud elusse“ (Renner). Peale eestlaste, kurelaste ja liivlaste mässu a. 1262 tungisid ordu väed kurelaste maale, lõhkusid kurelaste Kerteneni ja Ampilteni kantsid maani maha, mõlemast soost elanikud hukati ära.

A. 1342 tungisid Liivi ordumeistri väesalgad Pihkva rajadesse, kus elutsesid pagulased Eestist ning Liivist, ja üllatades rahulikke elanikke ootamatu ilmumisega, rüüstasid nad maa-ala nii, et „blef nein Kint levendlich“ — „mitte üks laps ei jäänud elusse“. Nii sündis see Barti nimelisse kohta tungimisel ja Vasknarva¹⁾ all (Renner).

Me võime endale kergesti kujutella seda skeemi, mille järele talitasid Eestis ordu karistuse- ja rüüstesalgad oktoobrist (1343. a.) hakates: Eestlased kuulutati lind-priiks, nende varandus hävitatavaks või äravõetavaks. Iga üks Saksa sõjaväest võis iga eestlase, kus ta teda aga tabas, maha lüüa ning temalt kõik ära võtta. Karistusväed jaotasid oma tegevuse piirkonnisse, mille keskkohaks oli mõni mõisa. Külla-tallu minnes võtsid salgad inimestelt kõik söödava ära; loomad, mis senistest rekvireerimistest alale jäänud, aeti vägede moonavooride juurde, inimesed

1) Renner kirjutab Wiborg, peab küll olema Nyborg (Höhlbaum).

löödi surnuks ning visati põlemasüüdatud majadesse, et korjused häviksid ning ei levitaks haisu. Sõjamehed, seesugusel puhul ikka maiad noorte naisterahvaste peale, täitsid oma himu sealsamas¹⁾. Varsti katsid vaid ahervarred virka eluaset ning inimeste korjused mulda — siin ja seal tõusid tuleleegid põlevaist hooneist, näidates rüüste-salkade tegevuse ulatust ja elanikkude häda ja vaeva piiramatust.

Dreylöwen näib meelega oodanud olevat „algavat talve“ (Renner), kus vägede liikumine maanteil soodsam ja raskeil sõjavoores liikumine lahedam, kuna rahva page-mine raskem ja eestlaste redupaikade ülesotsimine, nende jälitamine lumes kergem. Viljandi ja Paide Saksa väesalgad algasid oma rüüstegevust 15. oktoobri ümber, s. t. porisel sügisel; Dreylöwen astus tegevusse 15. novembri paigu, kus juba tali alanud. Oli julgem lumevalgel sõja-salgul liikuda. Põlevais küldes soojendasid endid väe-salgad ning leidsid nende valgustusel üksteist. Eestlastele aga oli see 1343. a. november, detsember ja 1344. a. jaanuar — põrguks sõna tõsisel mõttes: suur osa neist kõrbes põlevais majus, põgenemiskatsujad aeti piigi-wardasse²⁾.

* * *

Mis tegid eestlased, eriti harjulased, oodatava hädaohu tõrjumiseks!? Vähe suutsid nad teha. Kuna maikuu jooksul vähegi korraldatud eesti väerühmad olid ära hävitatud, kõik juhtivad — principal Esten — ära hukatud, ei olnud jõudu, oskust ega suurt julgust kuidagi Saksa üli-suurtele jõududele vastuhakkamist korraldada. Väga või-

1) Sellest kaebasid mässu ajal eestlased melstrile, „quod uxores eorum dehonestabant, virgines deflorabant“ — „et (rüütlid) nende naisi häbistavat ning neitseld vägistavat“ (Wig. v. Marb).

2) Ka Rutenberg I, lk. 358 kirjutab allikate põhjal: „Als Dreylöwen das ethnische Bauernheer vor Reval vernichtet, legte er Goswin von Herke mit einer starken Mannschaft ins Schloss und zog selbst nach Hapsal, wo sich bei seiner Annäherung der belagernde Bauernhaufe auflöste u. in die Wälder u. Sümpfe verkroch. Die Unglücklichen nährten sich dort bis in den Herbst von Wurzeln und Kräutern, das Land aber wurde in allen Richtungen von Reisigen durchzogen, u. wo diese einem verhungerten Flüchtlinge begegneten, da wurde er niedergemacht. Ehstland, das sich kaum von den verheerenden Zügen der Christen u. der Lithauer ein wenig erholt, verödet jetzt beinahe gänzlich u. hat sich nur langsam von der allgemeinen Verwüstung wieder erhoben.“ Lk. 360: „Der ganze folgende Winter verging dem Orden noch unter blutiger Arbeit, auch Einfälle der Lithauer u. Russen, durch flüchtige Ehsten verstärkt, wurden siegreich zurückgewiesen.“

malik, isegi tõenäoline, et eestlastele Saksa hirmsad plaanid teatavaks ei saanudki ennemini, kui tapakirves juba kaelal. Ja siis ei olnud suurt enam midagi teha. Delbrück on näidanud, tõestanud, et talupoegadest sõjavägi, kel puuduvad sõjalised kogemused ning ettevalmistus, korralise rüütliväe vastu mingisugust jõudu endast ei esinda — ka siis, kui aega ja võimalust on talupoegi kohtaldada.

Peab arvama, et novembril 1343 eestlastel resp. harjulistel mingit vähegi korraldatud mehestikku ei olnud, kes oleks suutnud Saksa õpetatud väe vastu kuskilgi lahinguid lüüa. Mässuks ettevalmistatud, mässu alul kokkukäsitatud eesti mehestik oli, nagu teisel nägime, umbes 12.000 meest suur. Sellest langes kokkupõrgetes saksa väega 4. maist kuni mai lõpuni umbes 5000 meest, teine osa murdis end Otepää all Ostrovi sihis Saksa rõngast läbi, kusjuures surma said veel umbes 1000 meest. Peale nende esimeste raskete kaotuste ning peale eestlaste juhtivate ning välja-paistvate meeste piinamise ja ärahukkamise mai kestusel pidasid eestlased, nagu nägime, oma asja kaotatuks ning põgenes muidugi igaüks, kes sai. Paigale jäi kõige vaesem kiht ja vaid mõningad hakkajad, ülijulged.

Renner kõneleb siiski tõesti harjulaste vastuhakkamisest. Ta ütleb: „de Harrischen makeden tve hagen und de Öseler einen, darinne se ohre wif und kindt vordedingen wolden“ — „harjulased olid teinud kaks „hagen’it“, saarlased ühe, kus nad oma naisi-lapsi tahtsid kaitsta.“ „Hagen’i“ sõna on W. Reiman tõlkinud „metsakindlusega“. Kuna aga Renner saarlastest ütleb, et ka nemad ühe „hageni“ teinud, saarlaste haageni all aga kahtlemata *Maapersaare maalinna* tuleb mõista¹⁾, siis peab arvama, et ka harjulased end olid kindlustanud kahes maalinnas. See-suguse maalinna kallale läks „jala“ — „to vote“ ordu-meister. „Jala“ peab siin küll tähendama, et väejuht oma väed teelt kõrvale käsutas, maalinna võtmiseks, kuhu ratsavägi ega voor ei suutnud ligi pääseda, sest maalinnad olid ümbritsetud soodest. Renneri tähendus, nagu oleksid harjulased neis kantses naisi-lapsi kaitsta tahtnud, on küll Renneri oma ajalooline targutus, võib-olla tol ajal kujunenud vaade maalinna tarbe tähtsusest, nagu see püsib osalt praegugi. Eesti maalinnus oli ruumi ainult kaitsejail, naised-lapsed oleksid olnud seal vaid tüliks. Neid

---

1) Ka vanem Riimkroonika tarvitab „hagen“ maalinna kohta (Riimkroonika 6175 jj.). Üks maalinnadest oli arvatavasti *Loone*, sest et ta loodusliselt hästi kaitstud.

seal ei olnudki, nagu varsti Maapersaare maalinna tormijooksu puhul näitame. Seda vähem suutsid end kaua kaitsta maalinnas kindlustatud, et Dreylöwen maalinnade kallale tungis alles siis, kui maa enne täiesti rüüstatud ja rahvas tapetud, nii et väljastpoolt tuge maalinna meestele ei saadud anda ei otsekohe, ei piirajate Saksa väesalkade kimbutamise läbi. Sest Renner kirjutab küll lühidalt, aga õige kujukalt: „Algava talvega läks ordumeister (Dreylöwen) suure väega Harjusse ning rüüstas kogu maa ära; marssis siis jala maalinna juurde; temale jälgisid teised (væe-osad) ning ründasid vaenlasi“ (eestlasi maalinnas)¹.

Selgub, et rüüstamise lõpu poole koondas Dreylöwen kogu oma væe-osad nende maalinnade ümber ja algas pealetungimist.

On arusaadav, et oma peajõudusid sai Dreylöwen koondada maalinnade ümber, kui vägesid mujal enam tarvis ei olnud, s. t. kui mujal rahvas juba vagaks oli tehtud. Säärane väehulkade koondamise tarve tõestab, et maalinnade võtmist ei peetud kergeks asjaks ning et maalinna kaitseväge end hästi oli kindlustanud. Aga paar kuud istumist maalinnas kõige külmemal ajal, väheste toiduratsioonide juures, võis kangemaidki mehi nõrkema panna, seda enam, et maalinna kaitsjate vahva väikese salga²) sekka maalt kõige kohutavamad teated nende omaste saatusest.

Kuigi lõpurünnak, lõputorm maalinnade äravõtmises sooritati Saksa karistusesalkade maarüüste lõpu poole, peab arvama, et maalinnu algusest peale piirati, et piiramisvägi maalinnade ümber maalinnu teravalt valvas, et keegi sisse ega välja ei pääseks. Maalinna saadeti, saksa taktika eeskujul, mässu alul mõned vaheltkõnelejad, kes pidid kaitseväge allaandmisele kallutama, nagu seda tehti Tallinna all 14. mail. Nende kaudu teatati muidugi kaitsevæele kõige hirmsamaid asju rahvast ja omastest — mis pidi mehi pehmeks tegema. Kuid allaandmised mässu alul ja eestlaste kurvad kogemused Saksa sõnapidamisest sel puhul sundisid eestlasi viimseni võitlema.

1) „De Harrieschen makeden twe hagen u. de Öseler einen — dar inne se ohre wif, kindt u. guth vordedingen wolden.

Up den anganden Winter toch de meester mit groten Volke in Harrien und vorheerde dat gantze land, toch darna to vote an den Hagen. Dem volgeden de anderen na und grepen de fiende an. Dar worden twe herrn harde vorwundt de eine uth Prussen de andere hete broder Buff; awerst darjegen worden die fiende allenthalben neddergelecht.“

2) Enam kui 2000 meheline ei saanud olla maalinna kaitseväge.

Kaitsjate nõrkusest hoolimata oli lõppvõitlus õige äge, sest 2 rüütli said surma, lihtsõdijate surmast ei kõnele meie kroonikad harilikult mitte. Meeles pidades, et Otepää ägedas võitluses (25. mai ümber), kus langesid Renneri järele tuhat meest Pihkva-Eesti sõjaväest, nimetab Renner vaid ühte ordurüütli langenute hulgas, peab arvama, et ka Harju maalinna äravõtmise sakslastele sugugi kerge ei olnud.

* * *

Seni oleme jälginud Preisi ja Liivi rüütlike väesalkade hirmsale tööle üksi ma n d r i l. Kuid hävitamisele olid määratud, nagu kroonikast selgus, ka saarlased. Kui meri Muhu ja Virtsu vahel veebruaril 1344 kinni külmas, käsutas Dreylöwen oma suured väed üle jää Saarele, sest manner oli selle ajani vaikseks tehtud kui haud, — siit ei olnud Dreylöwenil enam midagi karta. Laseme nüüd Wigand von Marburgil jutustada seda huvitavat ja halastamatut sakslaste retke Saarele ning saarlastelt tugevasti kindlustatud Maapersaare¹⁾ maalinna äravõtmist tormijooksul.

„Osalienses vero in profunda palude septo grandi circumdederunt se, habente 3 valvas, in quo erigunt fortalicium forte de lignis connexum pro defensione sua, quod nec igne nec sagittis poterat vinci. Magister vero previa consultatione misit preceptores etc. ad duas valvas occupandas, a mane usque in noctem. Ipse vero vi intravit septa in quibus 2000 hominum sunt deleti et septa combusta; et acta sunt hec in die ante carnisprivium a mane usque ad vesperam. Nam antè haec acta Osalienses elegerant de genere suo sibi regem Wesse dictum, qui ibidem captivatus fuit et strictissime ligatus et juxta anchas suspensus; de christianis eciam 500 fuerunt ante septa interfecti. Postea preceptores in medio XL-me revertuntur cum suis et in festo pasche veniunt in Pruziam de Lyvoniam cum profecta.“

Tõlge: „Saarlased aga olid keset sügavat sood end ümbritsenud suure kindlustusega, mis seisis koos kolmest ringvallist, millesse oli ehitatud enda kaitseks puude, palkidega kõvasti seotud kants, mis ei olnud võidetav ei tule ega mõõkadega. Peale nõupidamist saatis ordumeister

---

1) Ma eelistan Maapersaare nime, Körberi järele, kuigi Renner kirjutab Mapensar. Maapersaare näikse tähendavat Maaperasaare. Maapera ja Perasaare nime leiduvat Pamma pitres veel praegu.

komtuure (preceptores)¹⁾ jne. kahe valli ründamiseks, mis kestis vara hommikust kuni ööni. Siis tungis meister ise maalinna sisse, kus maha tapeti 2000 meest ja kindlustus maha põletati; ja see sündis 15. veebruaril hommikust õhtuni. Sest enne seda olid saarlased endale oma soost valinud väejuhi („kuninga“), nimega Wesse, kes võeti seal samas vang, ja peale selle, kui ta tugevamini kinni oli seotud, poodi ta jalgupidi üles. Kristlaste (Saksa) väest said kindluse all surma 500. Peale selle pöördusid rüütlid 14. märtsil ja läksid paastupühaks (4. aprilliks) Preismaale tagasi.“

* * *

Wigand v. Marburgi andmeis, eriti puutuvais sõjalisi operatsioone, ei ole meil põhjust kahelda; sõjalistest küsimustest on ta huvitatud ja jälgibki neile peajasjalikult oma kroonikas. Renneri ja Wigand v. M. andmeil saame 1344. a. 15. veebruarist 14. märtsini kestnud sündmustes Saarel õige tõenäolise kujutise.

Tungides suure väega (üksik surma said 500) Saarele laastas Dreylöwen teel, hirmsasti põletades ja tappes, kusjuures umbes 7000 saarlast hukka said. Laastamisega teel jõudis ta üle Muhu ja Põide Karjani, kus ta, marssides edela sihis umbes kuus versta, jõudis väga tugevasti kindlustatud Maaper(a)saare maalinna ümber. See maalinna Pamma metsades on edelapoolne kungas kõrgustikureast. Ta oli ümbritsetud soost, ainult kirde poolt viis maalinna ligi kitsas kõrgustik. Meiegi ajal veel on märgata kolme ringvalli jäänuseid sellest kindlusest, mille saarlased ise lepingu põhjal v. Dreylöweniga veebruarikuul 1345 maa-tasa pidid lõhkuma.

Aga 1344. a. veebruari külmas ei aidanud sood maalinna kaitseks: nad olid jääga kaetud. Sellepärast olidki saarlased oma maalinna ümbritsenud kolme valliga, millede aluseks oli liiv (nagu praegugi näha) umbes 40 jala kõrgusel ja selle peale väga tihedalt rakendatud palkidest sein, kusjuures puuehituse osa ka „tulekindel“ oli, nagu kroonika kõneleb.

Sakslased, otsustades kindlustust iga hinna eest võtta, tarvitasid meetodit, mida nad juba enne tarvitanud eesti maalinnade võitmisel: sissepiiratud meeste väsitamist — m-a-s-e-n-d-a-m-i-s-t.

1) Durburg (Script. Rer. Brussic. lk. 24. j. 25) tarvitab „commendatores seu preceptores“, s. t. preceptor, commendator¹⁾ (komtuuri) mõistet. Commendator tähendas kõrgemat ohvitseri, sõjaringkonna ülemat.

Kindlustuses seisis tavaline arv kaitsemehestikust — 2000; vähem ei võinud see olla, sest siis ei oleks saanud ringvalle kaitsta; suurem ei saanud see olla, sest suurem arv oleks nõudnud väga palju moona, mida kindlustuses ei saanud hoida. Kui pealetungimine raskendatud, jätkuks valli kaitseks seespool umbes 500 meest, nii et kindlustuses nelja vahetusega võidi sõdida, mis lubab kauemat vastupidamist, nagu see sündis a. 1227 Muhu maalinnas, kus 2000 meest kaitsid linna 20.000-mehelise piiraja väe vastu 5 päeva¹).

Kuid a. 1344 ei olnud Pamma maalinnas kaitsjad sõjaoskuses nii distsiplineeritud: see oli juhuline talupoegade vägi — ilma sõjaliste harjumusteta. Pealegi väsitas v. Dreylöwen piiratud väe selle läbi ära, et ta vahetpidamata laskis tormi joosta mitmest küljest²). Vahetpidamata äge tormijooks nõudis palju ohvreid sakslastelt: 500 meest — see on tolle aja kohta määratu suur arv; kuid ta nõudis ohvreid ka piiratuilt. Siin ei võinud olla juttugi vahetusest ja puhkusest — kogu eesti kaitsemehestik kindlustuses pidi kõik aeg platsil seisma ja sõdima.

Nüüd on aga ka kõige tugevama mehe võimel piirid. Renner ja Wigand v. M. mõlemad ütlevad, tähendades rõhuga tormijooksu ägedust sellega, et tormati vara hommikust õhtuni. Sellega pidasid saarlased vastu umbes 16—18 tundi, vahet pidamata sõdides. Vastu pidada väsitatud ja vähe maganud inimesel isegi 10 tunni kestel vähese toidu juures kange veebruarikülma käes, alatasa sõdides, alatasa äärmiselt valvel olles, on üleiniplik.

---

1) Loone kantsi piiras suur Saksa vägi (L. H. 27.6) vist Viljandi piiraja (27.2) Bernhard von der Lippe juhatusel üle 8000 mehega — üle kahe nädala (a. 1223 jõulu ümber), ei saanud aga maalinna ära võtta, kõigest tarvitatud piiramiskunstist hoolimata, vaid sissepiiratute rasked kaotused ning tekkinud haigused sundisid Loone kantsi kaitsjaid piirajatega läbirääkimisele: neile lubati vaba läbipääs. Sellest ja teistest nähtusist järgneb, et eesti maalinnad, hästi kindlustatud ja kaitstud, ei olnud võetavad otsekohe sõjakunstiga, vaid piiratute äraväsitamisega, mis sai sündida, kui piirajal väga suur vägi tarvitada.

2) Võib olla, et piiramisel isegi primitiivseid suurtükke tarvitati. Sest a. 1340 oli Preisi sõjaväes neid juba olemas; ka surmati Leedu kuningas Gedimin kuuliga. See oleks küll esimene kord, kus lahingus püssirohtu tarvitati. Seni peeti esimeseks lahinguks, milles lõhkeaineid tarvitati, Crecy lahingut a. 1346 (Helmolt, Weltgesch. VI, lk. 144).

Kuigi väga hästi varustatud Preisi vägi lõhkeriistu ühes oli toonud, siis võib-olla tarvitati neid siiski vaid kurioosumina, kuigi efekt piiramisel mitte väike ei saanud olla. Kroonikad ei kõnele lõhkeainetest küll mitte.

Peab tõenäoliseks pidama, et piiratuid mitte üksi tormamispäeval ei väsitatud, vaid neid juba enne kurnati alaliste nääklemiste, pealetungimiste läbi maalinnale. Sest Dreylöwenil, kes välja läks 15. veebruaril Saarele ja tuli sealt 14. märtsil ära, oli terve kuu aega saarlasi pingutada. Renneri kirjeldusest on näha, et maalinna peale tormamine just retke lõpul ette võeti ning et kohe peale maalinna äravõtmist Saksa vägi taganes Saarelt, — sakslaste suur kaotus tegi neid ettevaatlikuks. Saarlased võisid saada neile hädaohtlikuks. Et see hädaoht võimalik, näitab asjaolu, et Dreylöwen järgmisel talvel uuesti Saarele ilmus ja siis alles Maapersaare linna täiesti maatasa laskis maha kiskuda.

Kuna maalinna kaitsemehestik oli väsitatud ja kurnatud ning haavatud alaliste nääklemiste läbi ja masendatud äärmuseni tormijooksu-päeva kestes vara koidikust peale, võis Dreylöwen lõputormi sooritada väljapuhunud väe-osaga, kel varustus ja relvastus kõige paremas järjes. Lõputormi maalinna vallile juhatas Arnd von Herke¹⁾, vähe kaitstud või kaitseenõrgal kohal ülemale puumüürile kangidega ning konkudega auku sisse raiudes. Haavadest verine, võitluseväsimumest nõrkenud saarlaste kaitsevägi ei jõudnud enam! Armu ei antud vahvaile kaitajaile ühelegi: viimseni raiuti maha võitlev, kuid surmani väsinud ja haavadega nõrgendatud 2000-line meeskond; nende juht Wesse saadeti piinasurma.

Kindluse valdamisest hoolimata ja meeskonna kaotusest hoolimata ei tunnud end Dreylöwen oma võidu järele Saarel kuigi julge, vaid katsus, et sai kohe mandrile tagasi. Alles järgmise aasta veebruaril sai ta oma verise töö lõpule viia ning saarlaste vastuhakkamise täieliselt likvideerida. 1345. a. veebruaril tuli nimelt Dreylöwen uuesti suure väega Saarele, rüüstas ja tappis Karja ümbruses 8 päeva. Sel puhul ei olnud, nagu näib, tapmine mitte väga suur, sest ühes Dreylöweniga oli Saarele tulnud ka Tallinna Taani kuninga asemik Stigot Anderson. Sellest on seletatav, et saarlastega nende palve peale rahu tehti; nad pidid aga Maapersaare linna nüüd maani maha lõhkuma ja oma sõjariistad Lihulasse ära viima.

Sakslaste uus 1345. a. veebruari retk Saaremaale eeldab uut saarlaste mässu. See saarlaste mäss oli mõeldud nähtavasti koostööna leedulastega, kes sel ajal, kui v. Dreylöwen sõjaväega Saaremaal oli, pidi Liivimaale sisse

1) Nähtavasti Harju mässu „teglja“ Goswin von Herke sugulane.

tungima. Leedu vägi toimis Liivis kuni Võnnuni, Valgani õige edukalt, osava manöövri abil paralüseerides Saksa ordule appi tulnud risti-sõjaväge, kus osavõtjaid „200 maa-härrat“, nende hulgas Böömi ja Ungari kuningad. Segadust tõi Saksa ridadesse ka see, et Preisi ordumeister Ludvig König hullumeelseks oli läinud ning oma käskudega asjad pahurpidi ajas. Alles siis, kui 13. dets. 1345 tema asemele valiti balti karistusesalga ülem Heinrich Dusemer Preisi ordumeistriks ja Liivi ordumeistri Dreylöweni asemele eesti mässu summutaja Goswin von Herke¹⁾, tuli jälle hoogu balti sakste ridadesse; Leedu väed tõrjuti suurte kaotustega tagasi ja tehti kogu Baltias kareda sõjaseaduse abil kogu vastuhakkamis-vaimule kuri lõpp. Saaremaal ja Eesti mandril valitses surnuhaua, matuse-aja vaikus!

Hukatute arv.

Nagu eel tähendatud, on põhjust arvata, et süsteemaatilist rahvahukkamist mitte üksi Taani Eestis, s. t. Harjus-Virus ei toimetatud, vaid igal pool Eestis, kus orduvõim suutis mässu ajal läbi lüüa. Ta suutis end pea igal pool maksma panna, ära kasutades raskeid aegu, sest tema esindas võimu! Mässu alul 1343. a., aprillikuu viimaseil päevil kuulutati sõjaseadus välja, kodanline võim astus kõrvale ja mõjule pääsis sõjavõim, ja sõjavõimu kandjaks oli faktiliselt 1304. aastast peale kogu Liivis, s. t. Eesti ja Liivi alal — ordu. Mõõgatera mõistis kohut: iga vähegi kahtlane langes selle kohtuniku halastamatu „toime-tuse“ alla. Aprilli ja mai sõjategevusest selgub, et orduvõim ulatus üle kogu Eesti, ta käsutas sõjategevust ka piiskopi mõjukonnas Tartu Otepää piirkonnas. Saaremaa ei kuulunud suuremas osas ordu alla, kuid ordu võim oli siin piiramatu. Ordu üks peapüüetest oli a. 1343—1345 eesti rahvast täiesti kahjutuks teha. Seda tõestavad, nagu nägime, meie väärtuslikumad ajaloo-allikad. Detmari kirjast võib järjeldada, et eesti rahva hukkamise tööd väga laialisel alal toimetati. Kõneldes lühidalt Eesti mässust ning saarlaste ärahukkamisest lausub Detmar lõpuks: „der anderen schuldigen worden seder vele dodet in mannighen steden“ — „teisi süüdlasi tapeti maha peale selle hulgi viisi paljudes kohtades“²⁾. „Paljudes kohtades“,

1) Dusmeri, eesti karistusväe ülema, ning mässu „tegija“ G. von Herke kõrge ülendus tõestab, kui kõrgelt hinnati Preisis nende põhjalikku tööd eestlaste kallal.

2) Scriptor. Rer. Prussicar. II, lk. 70 (ääremärkus).

paikades tuleb siin kahtlemata mõista paljudes kohtades üle kogu mässumeelsuse ala, s. t. Eesti ja Liivi.

Kuidas seda tehti ja kuidas Üld-Eesti hukkamiseks põhjusi otsiti ning leiti, sellest annab väga kujuka väljavaate saksa ajaloolaste jutt Viljandi lossi äravõtmise kavatsusest — kottides peidetud Viljandi talupoegade läbi.

Teatavasti kirjutavad Renneri ja Russowi andmetel balti ja eesti ajaloolased, et toomapäeval (21. dets.) a. 1343 katsunud mässajad talupojad kavalutasa ära võtta Viljandi kantsi rüütlitelt, sinna viljakottides salaja sisse pugedes. Selle loo tõelisuse kohta on osa saksa ajaloolasi kahtlusi avaldanud, nii näit. Bonnell (Russisch-Livländ. Chronographie, a. 1862).

Stavenhagen oli a. 1846 väljaantud „Livl. Albumblätter“ Viljandi kantsi kirjeldusel märkinud huvitava sarnasuse, mis on sel Viljandi talupoegade kottide lool — ühe saksa sündmusega Dithmari mail — palju vanemast ajast. Stavenhagen ei kahtle siiski Viljandi 1343. a. sündmuse tõelisuses, vaid avaldab arvamist, et eestlastele see vana lugu on kõrvu puutunud ning neid järeletegemisele avatlenud.

Neid jutte võrreldes jõuab Kuhlbars (op. cit.) otsusele: „karvapealt üks ja seesama jutt“, ja lisab juurde: „21. dets. 1343. a. kordasaadetud veresaun ei ole ajalooline sündmus“.

Kahtlane peaks see kottide lugu olema igatihele: kuidas võiks kottides nii palju mehi kantsi pugeda, et kogu kindluse — lossi kaitseväge hävitada. Pealegi ei viida kotte ju mitte lossi, vaid aita. Kuidas ei oleks võinud Viljandi talupojad Dithmari maakonna Böklenburi lossi kohta käivat muinasjuttu teada. Kogu see lugu on luule, on väljamõeldis, on väljamõeldis nendelt, kes saksa anekdoote hästi tundsid — saksa rüütlitelt.

On õieti väga arusaadav, et niisugust provokaatorlikku juttu oli sakslastele tarvis: neile oli vaja kaaluvat põhjendust oma veretööle Viljandis ja Sakalas eestlaste keskel. Sakalased olid, nagu teisedki lõuna-eestlased, Harju mässu alul tagasihoidlikud, nagu olid tagasihoidlikud kõik Saksa ordu valitsuse piiris olevad pärismaalased. Eriti eestlasi hoiti vaos vägevamate kantside abil Viljandis¹⁾, Paides,

1) Arbusov lk. 33: „Vellin wurde zur grössten u. festesten Anlage Alt-Livlands, selbst Wenden übertreffend“, s. t. 1224. a. eesti mässu järele ehitati Viljandi kõige kindlamaks ehituseks kogu Baltias, mis on tunnistuseks, kui tähtsaks hinnati sakalaste jõudu.

Tartus, Otepäas, Vastseliinas, kus seisid tugevad Saksa garnisonid. Sakslased kartsid, umbusaldasid aga siiski eestlasi, pealegi Lembitu Sakala maakonda. Pärast Harju mässu mahasurumist taheti siin puhas töö teha, ära kasutades 1343.—1344. a. talvel Eestis viibivaid Preisi karistusesalku, milleks lendu lasti provokaatorlik muinasjutt 1343. a. jõulu-eelsest viljandlaste mässukatsest. Otsiti faktilisi tõestusi ja põhjendusi Viljandi karistusesalkade juhi Conrad v. Gartowi verisele tööle.

Ei ole huvituseta, et Renneri ja Russowi teated sellest Viljandi kotiloost eranevad. Renner ütleb, et harjulased Viljandi kantsi tahtnud ära võtta: „idt hedden sich ock vele buren in Harrien thosamen verbunden dat se wolden Vellin nemen“. Russow aga kirjutab Viljandi oma talupoegade mässust: „Ock scholde sičk by disses Meisters tyden, de uproer der Vellynschen Buren tho gedragen hebben, welckere sick ock mit einander verbunden hadden, den Cumpter sampt allen Düdeschen up dem Huse Vellyn thou ormordende.“

Sellestki selgub, et sündmuse aluseks ei olnud kindlat fakti, vaid asi rajanes enam ebamäärasel kuulduel.

Russow tähendab õieti, mis oli selle „kotijutu“ peapõhjuseks: taheti sakalasi karistada. „Selle loo igaveseks karistuseks ja mälestuseks määrasid sakslased ja panid kõigile talupoegadele terves Viljandi ümbruskonnas, ka neile, kes süüta olid, uue maksu peale, mis iga aasta toomapäeval pidi makstama.“¹⁾

* * *

Kui suur võis olla ärahukatute arv Eestis 1343.—1345. a. mässu puhul!?

Renner kirjutab: „Peale selle²⁾ tahtis orduvend Goswin (von Herke), Tallinna pealik, teada, kui palju eestlasi oli hukka saanud sest ajast peale, kus tapmine (mäss)

1) Horner (Script. Rer. Livon.) teeb viljandlaste kotiloo kogu Eesti mässu peapunktiiks, üksi sellest kõneldes oma lühikeses ajaloolises ülevaates, Eesti mässu puhul. Arndt ütleb oma ajaloos (lk. 95): „Horner berichtet, dass zu diesem allgemeinen Bauernkriege der Comthur zu Vellin Anlass gegeben.“ Nähtavasti paneb ettevaatlik Arndt oma arvamise Horneri suhu. 1343. a. mässu uurijad, ka Höhlbaum, on veendunud Goswin von Herke tähtsusest kogu selle mässu tegemises, mis pärast v. Herkele kiire ülendus osaks sai: 14. mail Tallinna ja Taani maade ülem, 13. dets. 1345. a. — Liivi ordumelster; tõrgub tagasi andmast Taanile tema maad, ja saab kogu Taani ala Eestis a. 1346 — ordule.

2) „Peale selle“ tähendab siin: peale laastamist Harjus märdipäeva järel ja peale kahe maalinna võtmist — novembril-detsembril 1343.

algas; ta saatis ühe noormehe külast külla — ja leiti 30 tuhat inimest, noort ja vana.“

Ei ole huvitusest, et Renner laseb Goswin von Herke arahukatute lugemise toime panna¹⁾ kohe peale harjulaste hukkamist 1343. aasta novembri-detsembrikuul, enne Saksa retke Saaremaale. Peale seda lugemist oli Renneri järele veel palju veriseid sündmusi Eestis: oli veel Viljandi talupoegade vaigistamine ja teine karistuseretk Saaremaale. On enesest mõistetav, et see 1345. a. karistusesalk mitte üksi Saares uuesti hävitusetööd ei teinud, vaid kõigil pool, kus märgati kaastundmust Saare-Leedu koostööle.

Võttes Renneri arvud, saame 1343.—1345. a. sündmuste puhul 39.000 arahävitatud, arahukatud inimest Eestis. Neist langes sõdimisel 3000 Tallinna all, 2000 teistes kokkupõrkeis, 2000 Saaremaal Maaperasaare linnamäe kaitsel. Jääks üle 32.000, kes hukati „kodus“. See arv on enesest kohutav. Kui see arv meie aega üle kanda ning Eestis praegusel ajal 39.000 inimest ära hukata, nende hulgas kõik väljavalitud pead — „principal Esten“, maa jääks kauaks põdema.

Kuid tuleb kahelda Renneri arvu tõelisuses.²⁾ Nimelt peab küsima: miks avaldab Renner need arvud, seda arvu paaril korral ette tuues!³⁾

Renneri ja Russowi ajal (a. 1556—1583) käis Saksa rüütlite käsi Liivis-Eestis halvasti. Väga tugevasti tungis peale venelane — ning muserdas endise ordu jõud. Pärismaalased, eriti väikesearvuline kogu eestlasi, said sellest julgust ning hakkasid mässama. Tehti a. 1560, isegi a. 1343 sarnase „saksa hukkamise“ ja „kuninga valimise“ katse väikesel kujul. Siin tõusis tarve endisi Saksa kuritegusid vähemana näidata, et poolehoidu võita nii eestlaste kui ka teiste rahvaste juures, kes Eesti maa-ala ihaldasid; need olid poolakad, venelased, rootslased.

Väga imelik on igatahes, et teised allikad seda arvu ei too. Wigand v. M. kroonika ütleb lühidalt: kästi kõik eestlased, harjulased jne. ühel päeval ära hukata, mis ka

---

1) „Hirna wolde broder Goswin, hovetman to Revel, weten wovele der Esten umbgekomen weren sedder der tidt, dat de morth ersten anfangk; sande also einen jungen van dorpe tho dorpe unnd worden befunden dertich dusent junck unnd olt.“

2) Renneri arvudes oli meil kaaluvald põhjust kahelda, arvustades mässu alu kirjeldusel Rennerilt toodud hukkasaanud sakslaste arvu, kus ta 308 asemel oli kirjutanud 1800 hukatud sakslasest.

3) Esimest korda pealkirjas, kus ta kokkuvõtlikult tähendab, et mässus 39.000 eestlast surma said.

toime saadeti. See Wigand v. M. tõendus näib õige, mis, nagu nägime, järgneb ka muist asjaoludest.

* * *

Saaremaa rahva hävitamise kohta saame järgmisi arve. Renneri järele tapeti maha esimesel Saksa retkel Saarele (veebr. 1344) 9.000 hinge, Wartberge järele „umbes“ (circa) 10.000. Sellest arvust langes võitluses sakslastega Maapersaare maalinnas 2000 meest, kuna Saksa väest selle kindluse piiramisel ja tormamisel 500 langes. (Kui palju Saksa väest tõeliselt langes, on raske kindlaks teha, sest et sakslaste kaotusi harilikult liiga väikesena üles antakse, kuna vastaste arvu liialdatakse. Renner kõneleb koguni vaid 3 langenud orduvennast.) Eestlaste langenute arv Maapersaare kaitsmisel — 2000 — on küll õige: nii suur oli ka Läti Hendriku järele maalinnade kaitsjate arv¹⁾ kõigil pool — piiratud maalinnades. Sellest järgneb, et rahulikest elanikest Saarel tapsid sakslased esimesel retkel 7000—8000!

Kuid Dreylöwen tegi veebruaril 1345 teise retke Saarele ning rüüstas 8 päeva. Seegi rüüstamine ei saanud olla ilma rahvahukkamiseta, kuigi Taani Tallinna pealiku juuresolek tagatiseks võib olla, et hukkamist vähemal määral toimetati kui aasta enamalt. Ei ole kuidagi arvata, et saksa teated hukatud arvust täpsad oleksid: kõiki hukatuid ei saadud teada nii lühikese aja kestusel.

Me ei lähe küll tõest kaugele, kui hukatud saarlaste arvu kahe retke puhul 15000 peale arvame.

Arvates saarlaste arvu meie aja suuruses 60.000, said 1343.—1346. aastal hukka ligi 15.000 ehk iga 4 inimese kohta üks surmatuna. Kuid peab arvama, et saarlaste arv siis nii suur ei võinud olla: saarlaste hävitati raskelt a. 1262. A. 1262 likvideeriti Eesti-Liivi-Kura alal, kus ordu valitses, pärismaalaste vabadused. Kui rüütlid 1261. a. Durbeni all pärismaalastelt rängasti lüüa olid saanud, isegi pärismaalased Saksa väes mässama löönud, suutsid rüütlid paavsti abil²⁾ mobiliseerida tugevad väed, ja nüüd a. 1262 tasuti pärismaalastele kätte. Piiskopp Albert'ilt eestlastele a. 1224 lepingu põhjal jäetud vabadused tehti nüüd olematuks. Kuidas rüütlid a. 1262 Saaremaal talitasid, sellest toome lühikese kujutuse Riimkroonika järele (6175 jj.): „Siis tulid orduvennad oma väega (Saa-

1) Võrdle Eesti Kirjandus 1922, lk. 306.

2) Võrdle Eesti Kirjandus 1923, lk. 68—69.

remaale), ja varsti nähti suitsu nagu tormis üle kogu saarlaste maa. Saarlaste häda-viletsus kasvas. Siis nähti mõndagi julget (ordumeeste) salka kihutamas sinna-tänna, mis saarlaste kohutas: keda neist tabati, selle elu võeti „tagati-seks“. Saarelt lahkudes võeti nii suur sõjasaak, „nagu enne pole nähtud“.

Arusaadav: niisugust rüüstet-tapmist ei sooritatud mitte üksi Saarel, vaid enesestmõistetavalt ka üle kogu Eesti mandri, mis oli Saksa võimuses: likvideeriti 1224. a. vabaduse jäänused ja häda sunnil a. 1242—1255 antud soodustused.¹⁾

Meie mõistame, miks a. 1343 jüripäeval Sakalas, Saarel ega mujal Saksa võimus seisvas Eestis ei olnud mässule kaasatõmbamist, nagu Harjus Taani alal. Saarlased löid mässama alles viimses hädas. Saarel, Sakalas, Ugaunias oli a. 1262 vabadusenärv läbi lõigatud.

Nagu mujal Eestis, laastasid 1300. a. ümber küll ka Saarel nälg ja haigused. Peab arvama, et 1343.—1346. aastal Saarel suurem osa rahvast ära hukati, nagu seda tehti mandril eriti Harjus; jäeti alles kõige vaesem orjakiht — niipalju kui tarvis saksa uutele „mõisnikele“.

Kuna Renneri arvud, kuigi enesest kohutavad, meile palju ei ütle, sest ei ole teada rahva üldarv, siis katsume kaudselt teada, kui palju jäi rahvast elusse Eestis peale 1343.—1345. aasta veriseid sündmusi!

Balti ajaloolased vaikivad korrast, mis valitses Eestis peale mässu summutamist ja rahva hukkamist. Mõni kaudne anne võimaldab siiski pilku heita sisse kohutavasse surnukambrisse, mida moodustas Eesti peale 1345. a.!

Me loeme ühest kirjast 27. aprillist 1346, kus balti hõrrad korraldavad maksu viisi „uutel oludel“, ja seal öeldakse, määraseid maksusid tuleb võtta „in Harria quia terra desolata est“ — „Harjumaal, määrane maa täiesti rüüstatud ja rahvast tühi on“ (Regestid tõlgivad: welches Land sehr verödet ist; Urk. II, lk. 116)²⁾.

Harjumaa oli siis a. 1346 rahvast, s. t. eestlastest täiesti tühi ja külad ning talud maha põletatud.

Virumaa kohta kuuleme ühest Taani kuninga Waldemari kirjast 2. veebruarist 1345 (Urk. II, lk. 116), et Narva kirikkond Virus on „hactenus depopulata“ — „rahvast niivõrt tühjaks jäänud“, et kirikhärra-

1) Võrdle Eesti Kirjandus 1923, lk. 228 jj.

2) Urk. tähendab ikka „Bunzes Urkundenbuch“ ja „Regesta“ on selle raamatu saksakeelne kokkuvõte.

dele Taani kuninga kulul kästakse moona anda. Kiri oletab põhjuseks „russilaste“ rüüstamisi. Meil ei ole tarvis peatada põhjuste juures: nad on meile üliselged, kuigi Taani kuningale asju teisiti, väärtati ette kujutati.

* * *

Sakalamaa rahva kadumisest peale 1343.—1345. a. kõnelevad ka kaudsed andmed. Oletades isegi, et hukkamist nii süstemaatilist ei toimetatud kui Harjus, peab arvama, et rahvas maalt pages, kõigest keelust hoolimata. Maa jäi tühjaks: maad asundati lõunapoolsete naabritega — lätlastega ja semgallidega¹⁾. Kuhlbars²⁾ on avaldanud arvamist, et Sakalas leiduvad Läti-Leedu nimed: Navaste, Leisu, Upe, Kulbi (Gulbene) — on tekkinud lätlaste asundamisest Sakalasse peale 1602. aasta suurt laastavat katku. Sakalat täitnud läti asunikud, millest sakalaste lätikeeelne nimetus tekkinud ümbruse eestlaste juures: „mul'k“ („lulli“ tähendav läti sõna), mispärast tartlane kaua ei tahtnud ära seedida mulki, nagu sellest kõneleb eesti kirjanduselugugi. Vaevalt oleks aga siia saanud asuda lätlased nii suurel arvul peale katku, sest katk laastas ka küll lätlaste keskel, — olid ju need lähedad naabrid sakalastele.

Kaaluvam põhjus, mis kõneleb lätlaste asundamise vastu 1602. a. ümber, on asjaolu, et kaartidel juba 1656. aastast, mis välismaal³⁾ trükitud, on näiteks Navaste nimetus Pärnu harujõel kui enesest mõistetav. Kaardil 1720. aastast⁴⁾ leiame Leisuküla ja Navaste. Mathäus Merianus'e topograafilises kirjelduses Eesti-Liivi kaardiga a. 1652 — on Navaste nimi juba Pärnu harujõel.

Ei ole kuidagi võimalik, et vähem kui 50 aasta kestusel oleks maakohtade, jõgede ja külade võõras nimetus saanud nii üldiseks ja eesti omad nende kohta täiesti kadunuks! Just võõrkeeled, eriti saksa ja ladina keel, milles trükitud kaardid, on väga konservatiivsed nimede säilitamises: neis keelil on isegi palju vanemad eesti

1) Semgalle kul vähe ustavaid võidi sakslastelt asundada Sakalasse, mispärast leedukõlalised nimed arusaadavad, sest semgall ja leedu keel olid lähidalt sugulased — need ei tarvitse olla tulemas leedu kolonistidest.

2) Fr. Kuhlbars, „Uurimised“ a. 1922.

3) Riigi-raamatukogus oleval Hollandis trükitud kaardil 1656. a. (Dr. Kallaselt riigi-raamatukogule muretsetud) „Nova Totius Livoniae accurata descriptio apud Joann Jansonium“.

4) Tabula Ducatum Livoniae et Curlandiae recentior incisa editaque per Gerhard Walk.

kohanime kujud (Torpat, Jögentagana jne.) alal hoidunud kui eesti oma rahvalikus keeles.

Mööndame isegi, et talukohti, külasid läti nimedega ristiti peale katku uute asunikkuude mõjul. Kuid jõe „Navaste“ ümberristimine, ümbernimetus kogu ümbruskonna rahvaste keskel ja eestikeelse „Paala“ nime täieline kaotus võis tekkida ikka alles mõne suure kohalisi päriselanikke tabava katastroofi järel, kus pärisrahvas kadus pikemaks ajaks ja sisseasundatud uued rahvad suurel arvul — kohti oma viisi nimetasid, teadmatuses olles endiste nimede suhtes. Aja jooksul tagasipöördunud eestlased leidsid eest uue rahva uute nimetustega, mis siis ka on jäänud kohtadele ja jõe.

Meil on kõigiti põhjust arvamiseks, et Sakala koloniseerimine lätlastega sündis pärast 1343—1345. aasta suurt rahvahukkamist, rahva põgenemist Sakalast.

Pärast neid hirmsaid aastaid oli lätlaste ilmumine Sakalasse, kogu Lõuna-Eestisse täiesti arusaadav. Eesti suure vabaduseliikumise ajal soodustasid sakslased, nagu andmeist näib, lätlasi nende poolehoidu saavutamiseks pärismaalaste mässus, mille tasuks neile anti ärarahukatud liivlaste, kurelaste ja sakalaste maad. On väga iseloomulik, et allikad lätlasi ei nimeta mässajate hulgas, kuna liivlased Wartberge järele mässajatega ühes toimisid ja sakslasi maalt välja tahtsid ajada.

A. 1342 leiame Renneri andmeil lätlasi ühes sakslastega sõdimas pihkvalaste (russilaste) vastu, s. t. ajal, kus juba Eesti mässu liitlased Pihkva-Leedu laagrist käisid sakslasi kimbutamas. Lätlaste osavõttest sakslaste laasteretkest a. 1342 Pihkva alale kõneleb pikemalt ka Pihkva kroonika¹⁾.

Ka kurelasi ei nimeta allikad mässajate seas, kuid kurelased olid hävitatud peale 1262. aastat põhjalikult, nagu semgallid 1290. a. ümber: nende jäänustest vastuhakkajaid ei saanud. Tasu Saksa toetajaile anti; see on enesest mõistetav, sellest kõneleb ka vanem Riimkroonika, näit. Paala lahingu puhul.

Katk 1602. a. ümber võis siis tabada võib-olla nende 1345. aasta asunikkuude järeltulijaid ning võimaldada Sakala uuesti koloniseerimist Tartumaa eestlaste läbi, millest Kuhlbars toob õige ustavaid näiteid.

---

1) Vördle Höhlbaum op. cit. märkus Renner-Hoeneke kroonika juurde, lk. 16.

Tartumaal nimelt, nii näib, ei teostunud a. 1343—1345 eesti rahva hävitamine nii suurelt, nagu see sündis ordu mail: Tartumaa, endine Ugaunia, oli piiskopi võimuses: Tartu piiskopp oli õige suur võim ning ajas tihti ise-seisvat politikat. Just enne 1343. a. mässu tõrkus Tartu piiskopp ja ta mehestik kuulma Liivi ordumeistri sõna: Dreylöwenil kulus vaeva teda kaastegevusele sundida suure mässu ettevalmistuse ajal (Renner, lk. 12).

Tartu piiskopi kaitseväge ülem Johan Üxküll ei olnud hoopis päri Dreylöweni politikale. Ta ei olnud nõus kindlusi ehitama Tartu piirile, mispärast Dreylöwen Viljandi komandandi Goswin von Herke neid ehitama paneb Johan Üxküll'i nõusolekul.

Huvitav on ka see, et Renneri kroonika kaudselt Johan Üxküll'i süüdistab Eesti-Pihkva väe jagude läbimurdmises Saksa rōngast (1343. a. mai lõpul) Otepää all. Nii-sama on tähelepanemis-väär, et Tartu piiskopi väes leidis ka eestlasi erirühmana (kevadell 1342): „fandt dar ein wolgerustet heer, sampt einem groten hope der Esten“, kui Tartu piiskopi vägi kokkuleppel pika kauplemise järel Dreylöweniga — välja astus Tartu piiri sissetunginud pihkvalaste vastu (Renner).

Tartu piiskopi maade autonoomiat, nende rippumatust teataval määral orduvõimust, laseb oletada fakt, et a. 1250 Tartus Tartu eesti kodanikud 30 saksa rüütli maha löid, 9 haavasid ning 2 täiesti vigaseks tegid, nende varandust kõvasti rüüstates. „Ordu kannatas selle ära, kuigi ta oleks võinud süüdlasi karistada“ (Wartberge).¹⁾

See huvitav sõnum kõneleb selget keelt. Tartus tõusis eestlaste mäss — ordumeeste vastu, kuid ordu ei suutnud piiskopimail mäslastele midagi teha. See sündis viis aastat pärast Eesti mässu mahasurumist!

On arusaadav, kõiki neid andmeid meeles pidades, miks hoidusid alal Eesti rahva kõige vanemad mälestused Tartumail ning Tartu-Pihkva piiril: sellesse nurka ei ulatunud Saksa võimu rahvast-hävitav käsi 1343.—1345. aastail.

Siin kajab vana eesti rahvalaul, siin leidis peidupaika pagulastest edasikantud muinaseesti luule, kõdunenud riis-

---

1) „Anno 1350 cives Tarbatenses de neophitis (videlicet rusticis) fratrum XXX viros ante civitatem eorum occiderunt, duos mutilarent, 9 vulnerarunt, res eorum violenter distrahendo. Quod ordo pertulit, licet se vindicare potuisset. Tarbatenses autem cum amicis lesozum composuerunt.“

metena küll, kuid ta elas, elutsedes seniajani, tuues meile kurbi tervitusi endisest ajast.

* * *

Oletagemgi, et ükski Harjus-Virus eestlased põhjalikult ära hukati rüüstesalkadelt, paistab ometi väga tõenäolisena, et igast paigast, igalt poolt eestlased, kel pea kallis, maalt välja põgenesid. Eesti pages tühjaks. Wartberge ja Renneri järele leidis 1348. a. ümber Eestis nii palju saaki, et Preisist tuli palju sakslasi Liivimaale¹⁾. See on ühtlasi Eesti ala asundamise katse Preisi sakslastega. Muidugi ei olnud see viljasaak uute peremeeste teene, vaid maa oli rahvast tühi, haritud põllud aga alal, kust sakslased kerge vaevaga saaki said. Ja tähtis Novgorodi kaubatee oli nüüd sakslaste käes. Uued täisõiguslised peremehed läksid äkki rikkaks. Sellesama 1348. a. kohta tähendab Wartberge: viina vaate oli Riias ja teistes linnades nii rikkalikult, et teda enam läks kui õlut! „Et tanta abundancia vini allata, ut in Riga et aliis civitatibus plura vasa vini quam cerevisiae notarentur“ (Wartberge, „Chronicon Livoniae“, Scr. Rer. Pruss. II, lk. 77).

Me jõuame otsusele, et Harjus, Virus, Läänes, Saares, Sakalas mässu-aastail 1343—1346 rahvas pea täiesti kadus. Rahva hävitajad jätsid küll oma põldude pärast, mis nüüd suures ulatuses nende kätte langesid, — jätsid töölisi nüüd sakslaste omanduseks saanud „mõisate maade“ harimiseks. Talumaad, mis kõlblikud, võeti mõisate külge, palju põldu jäi aga sööti. Harjus rännates võib nüüdki rahva keskel kuulda, et mõned praegused põlised metsad (sood) on enne olnud põllumaad: leiduvat märke, mis seda tõestavad. Aja jooksul tekkisid jälle „mõisast“ mõisakülad — kõige proletaarsema ülejäänud eestlaste osa harituna²⁾. Rahva-arv

1) Hohlbaum 37 (Einleitung): „(Wartberge) erzählt zu dem Sommer 1348, eodem anno fuit magna fertilitas, et circa nativitate beati Joannis baptiste novo pane et fructibus uterentur, d. h. in Livland. Der Satz unserer Reimchronik: darna up den Sommer quemen vele luide umb broth, de bekenden, dat de koning averal 25 000 mann — verlaren hedde ist also dahin zu ergenzen: aus Preussen kamen viele zu uns nach Livland, um sich wohlfeil Korn zu verschaffen; diese Leute erzählten uns“ u. s. w.

Hohlbaumi seletus, et tulid paljud Preisist Liivimaale odavat vilja muretsema, on omavõimeline. „Quemen umb broth“ tähendab teenima, ülespidamist endale muretsema. Ei ole ühtki põhjust neid Renneri ja Wartberge lauseid siduda teineteisega.

2) 1345. a. peale näib ka rootslaste sisserändamine Eestisse, eriti Harju-, Läänemaa randa teostunud olevat.

Eesti alal kasvas väga visalt, seda enam, et nüüd katkud viletsusse sattunud maarahva keskel oma laastamistööd said teha. Veel 1600. a. ümber loeti kogu Eesti alal vaid 30.000 meessugu inimest¹⁾ (Hagemeister).

Arvan, et rasked kiduruse ilmed, mis eestlastel praegusel ajal (lätlastega võrreldes) nii kehalisel ja vaimlisel alal omased, tunduvad kajastusena 1343.—1345. aasta hirmu ja õudsuse ajult.

* * *

Kogu sündmustikus, n. n. Harju mässus (väga eksitav nimetus!), ei olnud peateguriks eestlaste „mäss“, vaid Saksa ordu kindlakavaline püüd taanlastest lahti saada, nende maad ja õigused Eesti alal üle võtta ning ühtlasi eestlasi ära hävitada, eriti ära hävitada eesti ollus Taani võimupiiris, kus see ollus oli säilinud iseteadvana ja tegevana²⁾ välis- kui sisepoliitiliselt, olles Saksa ordule vastutõotamises Baltias tähtsama mõjurina. See oli „Harrischer Mord“³⁾ saksa mõttes, Eesti põhjalik puhastus võrrestest ollustest ning eesti juhtiva võimu hävitamine. Sest varsti peale eesti nelja saadiku, juhi piinarikast surmamist Paide konverentsil Paide lossis 4. mail oli sakslaste esimene samm, kui eesti väed 14. mail olid murtud, üle eestlaste maa kõik juhtivad pead ära surmata. Renner lausub kohutavalt lühidalt: „darna worden de principal Esten und anfinger des mordes gedodet“ — „peale seda hukati ära eestlaste juhtivad mehed ning mässu algatajad“. „Principal“ eestlaste hukkamine teostati ka Tartu piirkonnas, sest sel ajal — mässu ajal — oli ordu sõjavõim ka Tartumaal kitsendamata maksmas. Meie arvates käib Krantziuse märkus tapetavate eestlaste hirmsast piinamisest (exquisitis tormentis) nende „principal“ eestlaste kohta; neilt saadi piinamisel kaaslasi ning muid tarvilisi saladusi kätte.

Sellest selgub, seda näitasime ka teisel andmeil mässu tegurite lahendamisel, et saksa juhid teadsid Harju mässu taga seisvat juhtivad jõud, vastuhakkamise organiseerijad sakslusele kogu balti provintses — Eestis, Liivis, Leedus.

1) E. Kirjand 1909. a.: M. J. Eisen, „Eesti rahva arv“. Me näitame teisel, et 12. aastaja Eesti väga rahvarikas pidi olema, nagu tol ajal rahvavalitsuse (kollaste, nõrgadlaste) riigid Kesk-Euroopas.

2) Oidid jäänused endisest sunni- ja raha-aristokraatiast, L. Hv „nobilitas“.

3) Nii armastavad saksa-balti ajaloolased seda sündmust nimetada.

Väga kujukalt kinnitab seda muu hulgas Dreylöweni raport Preisi ordumeistrile, et eestlased „vellent totam Lyvoniā devastare“ — kavatsevad kogu Livooniat (s. t. Saksa Livooniat) ära rüüstata¹⁾. Kogu Livoonia all mõisteti tol ajal kogu Balti provintse. Sedasama laseb Wartberge ütelda hiljemini liivlaste juhil (a. 1345) leedu kuningale: kavatsus on „ordumeistrit ühes kõigi sakslastega maalt välja ajada“ — „quod eum (magistrum) cum omnibus Almanis expellere vellent“.²⁾

* * *

1343. a. pealetungimine sakslusele Baltias sündis plaanil, mida haudusid juba ammu saksa vastased. Me nägime a. 1236—1242 vägevast hoogu saksluse väljatõrjumiseks, mis oli omasoodu jätkuks 1221.—1224. a. eesti vabaduseliikumisele, kus ühes teotsesid nogardlased, eestlased ja leedulased: leedulasi suutsid sakslased a. 1221 diplomaatiliselt paralüseerida.

A. 1343—1346 oli saksavastane liikumine õige laialt organiseeritud, et „totam Livoniā devastare“ — „kogu Saksa Livoonia muserdamiseks“.

Kõik need vabaduseliikumised, milleks initsiatiiv välja läks Eesti alalt, varisesid kokku, sest sakslased suutsid neid liikumisi paavsti ees kavalasti ristiusust lahtipüüdmise liikumiseks kujutella ning „mässajate“ vastu paavstilt suured ristisõja-jõud välja manguda. Paavsti ülirohke raha ning meestematerjali abil läks sakslastel korda kõiki eesti vabaduseliikumise, saksluse väljatõrje ühendatud katseid maha suruda. Just sellepärast ongi ka 1343.—1345. a. eesti vabaduseliikumist sakslastelt, nagu nägime, vägivaldse väänamise teel katsutud kujutada kui ristiusu vastast liikumist, et saada paavstilt toetust eestlaste ning leedulaste vastu. Kuid ristiusu vastane käärimine ei olnud „Harju mäss“ mitte.

Niisama on sihilik, otse vale sakslaste tolle-aegsete allikate püüd, tembeldada eesti vabaduseliikumist mässuks Taani kuninga vastu. Kuid saksa dokumentlik asjade väänamine taotles kindlat sihti. Nii mäss ristiusu vastu kui mäss kuninga vastu õigustas ordu kõi ge val-

1) Wigand von Marburg, op. cit. Vrdle Wig. v. M. teksti alguses.

2) Et sakslased Eesti hävitamise tööd kõrgelt hindasid, järgneb väga selgelt sellest üliauurest auüendusest, mille osaliseks said Eesti hävituse peategelased: G. von Herke sai Liivi ordumeistriks ja Dusmer Preisi ordumeistriks juba detš. a. 1345!?

jumat nuhtlust tarvitusele võtma: surmanuhtlust ning mässajate varade konfiskeerimist, „mis ka täide saadeti“.

Alles a. 1410 suutsid leedulased-poolakad sakslasi Tannebergi all lüüa; nüüd ei saanud sakslased paavstilt mitte enam abi, ei võidud sõda teha „ristisõjaks“, sest leedulased olid end ristida lasknud. Kuna enne poolakad (ristitud varemini) sakslasi olid toetamas, sõdisid nüüd poolakad leedulastega ühes. Paavst ei saanudki enam abi anda, sest ta võim oli langemas ning võimsad renessansilained üle Lääne-Euroopa levimas. Tannebergi kaotus ei saanud sakslusele mitte nii katastroofiliseks, kui ta oleks saanud siis, kui eesti võim ja rahvas mitte 60 aastat ennemi (1343.—1345. a.) ei oleks täiesti ära hävitatud olnud.

Eesti 1343.—1345. a. vabaduseliikumine, s. t. kogu balti ranna pärisrahvaste vabadusetõus sai välise kaudse tõuke, nagu tähendatud, selle aja renessansilaineist¹⁾, mis Euroopas kihas. Kõigil pool katsusid linnad ja kodanikud keskaja ristisõdades jultunud rüütlite kannal lahti saada. Põhja-Itaalias oli linnade liikumine täies hoos (Dante suri a. 1321). Paavstile, kirikule ja nendele toetuvaile feodaalhärradele kuulutati kõigil pool sõda ning nõuti ühiseid õigusi (lollardid): Rahvusline liikumine oli selle tähtsaks ilmeks. Helveetsia talupojad löid Austria rüütlid Morgarteni²⁾ all (a. 1315) ning Sempachi juures a. 1386 lõplikult ja rajasid Helveetsia vabariigi vabadused.

Algas Tšehhi, Saksa ja Inglismaa vabanemine paavsti võimu alt reformatsiooni näol. Rootsimaal valmistatakse a. 1347 maareform, mis talupoegi soodustas, ja anti seadus, „et orje ei tohi olla ega kedagi orjaks nimetadagi“ (Lindequist). A. 1371 hakkasid rootsi talupojad mässama ning nõudsid kuningalt, et ta „sakslased Rootsist Saksasse saadaks ning võimu riiginõukogu kätte jätak“. Saksa rüütleid olid mõned endised saksa soost rootsi valitsejad Rootsisse sisse toonud. Seal olid need hakanud talupoegi „oma kodumaal harjunud kombel“ oma „pärisinimesteks“ pidama. — Sakslased kihutati minema.

Kõik vabadused, antud rootsi talupoegadele, läksid automaatselt üle ka soomlastele Soomemaale, mis oli Rootsi võimu piires!

See äge vabaduseliikumine, feodaalhärrade võimu alt lahtipüüd Rootsis, Eesti ligidas naabruses, ei võinud

1) Seda mõondab ka Seraphim oma ajaloos.

2) Selle sündmusega on seotud Wilhelm Tell'i legend.

jääda vastukajata Eestiski, kus nii eestlased kui taanlased, vabamate oludega harjunud, ei tahtnud kanda saksa feodaalhärrade piiramata võimu, rüütliite ülbust. Eesti alal tõusis suur mäss. Kuid määrased olid ta saavutused!?

Võrreldes Lääne-Euroopa, eriti aga Helveetsia ja Rootsi-Soome vabaduseliikumise saavutusi 14. aastasaja keskel Eesti omadega, tõmbab end süda kramplikult kokku selle halastamatu saatuse karmuse ees, mis Eestit tabas. Soomes vabanes soomlane: Eesti vabadused likvideeriti täieliselt ja eesti rahvaski määrati ärahukkamisele.

* * *

Saksa ordu radikaalsus, ägedus, halastamatus eesti rahva hävitamises põhines ordu kogemustel. Preisi-slaavi rahvaste hävitamine oli võtnud ordumeestelt üle 35 aasta aega,¹⁾ sellepärast nimelt, et ordu ei suutnud tol ajal preislaste vastu suuri jõudusid koondada. Eestlaste vastu otsustati toimida resoluutselt: lüüa kõvasti, suure jõuga ning põhjalikult, sest eestlasi peeti kardetavaks vastaseks. Kuid hävitamise meetodi võtsid ordumehed Preisi eeskujust.

Eesti rahvas „hävitati sootuks maa pealt“ preislaste hävitamise eeskujul ja Eesti ajalugu, eriti Läti Hendriku kroonika, „tehti ümber“ Preisimaa hävi kirjeldaja, ordu ajaloolase Peeter von Dusburgi ladinakeelse kroonika stiilis²⁾. Läti Hendriku kroonika, milles Eesti ajalugu, kuigi osalt juba ümbertehtud, paistis sakslastele liiga ülevana, moonutati nüüd täiesti võltsimiste — vahelekiilunditega, ja moonutati kroonikas peajaslikult see osa, mis puutus Eesti ajaloosel Eesti endisest võimust ning riigikorrast tehti naeruväärt moonutus.

Eesti rahva oli Saksa ordu hävitanud, katsuti nüüd kavakindlalt ära hävitada ka eesti ajalugu, et kaoksid ühes rahvaga, ühes rahva teadlikuma osaga mälestusedki, mälestusmärgidki endisest omariiklusest ja endisest ilust.

J. Luiga.

---

1) Delbrück, Kriegsgesch. III, lk. 389—396: „Die Eroberung Preussens durch den deutschen Orden“.

2) Peter von Dusburgi kroonika ilmus a. 1926. Ta leidub koguteoses Script. Rer. Prussicarum I: „Cronica Terre Prussie“.

Peter v. Dusburgi ja Läti Hendriku kroonikate suhete lahendamisele asume järgmine kord.

Mälestused Juhan Liivist tema 10. surmaaasta puhul.

1. Suremine.

Juhan Liiv suri 1. dets. (18. nov.) 1913 Kavastu-Koosal oma sugulase Johannes Liivi juures „Plaksu“ talus.

Johannes Liivi poeg Karl Liiv, kellelt meil artikkel tarvitada, kirjeldab tema surmaeelset olukorda ja suremise silmapilku järgmiselt:

Ahi kõeb, saates tulevalgust ja soojust toaruumi. Juhan lausub voodist mu emale:

„Kuule, sa mine õige apteeki ja too mulle piiritust; mu jalad külmetavad hullumoodi. Ma määrin küdeva ahju ees jalgu piiritusega, — vahest võtab külmetuse tagasi.“

Et ema lõunasöögi valmistuse pärast ei saa minna, vastab ta naljatades: „Küll surm sul isegi neid määrib.“

Juhan hakkab vihaselt naerma ning lausub mõrudalt: „Eh, sina vist ikka mu surma igatseja oledki... Ära rõõmusta, ära rõõmusta ühtigi: ega's ma ikka nii ruttu veel sure... palju, palju päevi pead veel ootama...“

Ta tahab edasi rääkida, kuid kõhahoog lämmatab ta hääle.

Siis pöörab ta rahutult teisele küljele ning hüüab uuesti ema, kes kõõgist pliidi juurest ei läbe ära tulla.

Kui aga ema siis perekambri lävele ilmub ning Juhanilt küsib, mida ta soovib, vastab see:

„Hea küll, kui sul aega apteeki minna pole, siis ole hea ja aita mu ahju juurde — tulepaistele. Jalad külmetavad nii mis hirmus — vahest ehk aitab soendamine.“

Ema vaatab Juhani siniseid huuli ning kahvatanud nägu ja kui märkab, et tal vast surijaga tegemist, lausub ta kartlikult:

„Sa oled suur inime, või ma sind aidata jõuan.“

„Kui sa ei jõua, siis too nõör. Ma seon nõõri otsa sängi posti külge. Sina pinguta nõõri: küllap ma siis juba ise ahju juurde saan.“

Ema tahab nõõri otsima minna, parajasti tuleb aga meie endine teenija tüdruk Miili R. tuppa ja hakkab oma uudiseid seletama; kuid ema palub teda, et ta Juhani ahju juurde aitaks. Tüdruk tõttab haiget aitama: tõstab ta voodis istuli, kuid korraga vajub tõbise pea tahapoole ning silmad kustuvad.

Miili laseb ta tasa voodisse tagasi langeda ning tõttab emale, kes ukse peal vastu tuleb, teatama: „Juhan on juba teises ilmas.“

Nii uinus ta Peipsi rannamaal taluinimeste silma all, käte vahel, kellest ta laulud helisenud ja jutud pajatanud.

2. Juhan Liivi „Nooruseluule“.

Oli pühapäev maikuu lõpul 1891. aastal; Tartu Maarja koguduse surnuaial peeti kabelipüha, mis tähelepanu äratas

Juhan Liiv

kokkuvoolava suure rahvahulga tõttu. Ilm oli päikesepaisteline, väljameelitatav.

Juhan Liiv ja mina olime tol ajal „Oleviku“ toimetaja A. Grenzsteini teenistuses. Ka meie tõttasime surnuaiale, vähem jutluse kuulamise mõttes kui inimeste vaatamise suhtes.

Kõndisime jutlustajast eemal surnuaia teil, silmitsedes alaliselt liikuvat, jalutavat publikumi. Lõpuks arvas Liiv tarviliku olevat suure kesktee äärde peatuma jääda. Peatuse põhjuse üle jõudsin ma varsti selgusele.

Mõned sammud eemal, hästi korrashoitud hauakalmu juures seisis keegi noor neiu paari vanema naisterahva seltsis — sellest oli mu kaaslane huvitatud.

Ei või ütelda, et neiu näo või kaju poolest oleks olnud just iseäranis ilus, ja sellepärast küsisin ma Liivilt, mispärast eriti see neiu tema tähelepanemise osaliseks saanud. Liiv avaldas arvamist, et mul iludusest vähe arusaamist olevat. Kuid varsti tegi ta oma arvamisele lisan-duse ja meie vahel tekkis umbes järgmine mõttevahetus.

Liiv lausus lõbusasse tujusse sattudes: — Sa pole mu „väike“ näinud... seal ta on! Vaata ja imesta, kurat, Karl Eduard!

— Liiv, mis sa ütled! Sinu „väike“?.. Kui see tema on, siis saan ma aru, et ta ilus peab olema.

— Ja, minu „väike“, mu Liisi¹⁾; aga mitte just tema, vaid temast teine eksemplar teises isikus.

Ja siis hakkasime meie neiukest silmitsema, niivõrt kui viisakus lubas. — — — — —

Järgmisel päeval luges Liiv mulle luuletuse²⁾ ette, mis oli pühendatud „tundmata neiuale“, keda ta nii kirjeldab:

Neldudest nägusam nirki on, isegi inglitest kenam.
Palged kui säravam päike, kuida see lõunalla paistab,
Juuksed kui pärlite pärg tal piiramas roosilist otsa;
Nagu see ilusam vikerkaar õhtusel päikesel pilvis,
Nõnda nad lehvivad kattedeksi valgemaal kaelal.
Silmad, oh sõbrad, ta silmad kui kaks kõige kallimat kivi,
Kaste, mis hiilgamas hommiku kenamal päikese kullal,
Tähed, mis säravad öösi vaiksesse ilmasse alla.

Siis küsib luuletaja:

Tuli — kust?.. Ei ma saand teada — kadus, ei ütelnud, kuhu.
Ükskord — nii mälestus magusam muistenast meeles mul seisab —
Kõndisin kalmude keskel, kus puhkasid koolnute kehad.

— — — — —
Vaata — seal seisab üks neiu, kui ehatäht ilusast taevast;
Päiksena särab ta pale — süüta ja voooruslik vaga.
Seedrina sirge ta keha. Nii seisab ta ristipuu najal,
Kussa vist hingamas hauas ta onudest, tädidest mõni
Rahulist und siin ju. Süda läks soojaks, meel aga ühtlasi araks.
Imelik igatsus, kosutav, kohutav hingest käis läbi,
Armsalt kui soojendav valgus, kui häälede salane laine.
Õnes ma unusin aina, ei julgenud hingata enam,

1) Neiu Liisi Golding, kelles Liiv oma naisideaali nägi ja temaga 1887—1893 kirj vahetuses seisis (M. Kampmann, Kirjand. peajooned III).

2) Avaldatud täiel kujul 3. juunil 1891 „Oleviku“ 22 nr. ja Juhan Liivi Kirjatööde kogus, Tallinnas 1904. K. E. S.

Köhata kõvasti, kartes, et — tiibu ei olnud küll näha —
Et ehk vast kohkub ta üles ja lendab siit tagasi taeva,
Kust ta ju ainult võis olla. Aga seal aimas ta minu.
Lapselik vaade nii selgelt sec küsides langes mu peale,
Nagu ta küsida tahaks siin, tunnista enese meeles:
Kahvatand 'võõras mees, ütle, kes oled, kust tuled ehk mida
Praegu su mõttes? Kas kuskil mu riietes viga on näha?
Seisab mu kaelakee kõhnalt või lindike kübaral lahti,
Eksind ma kuidagi kombes, mis hoolega õpetand ema?
Mis ka mul tahaksid öelda — ma tahaksin heal meelel kuulda.

Aralt ma ootasin — ootasin õnnelist juhtumist appi,
Kust ehk saaks kuidagi kombel lähedaks jutuksi lõnga.
Mõtlesin ise nii: Langeks oh kinnas ta kenalt käelt maha,
Kaelakee kaelast või helmeke — olgu ka asi, mis tahes,
Mida siis kummardes kaunile kätte ma oleksin kannud,
Üteldes: Keda, mu lilleke, leinad siin risti all praegu,
Isa või ema, kas tädi või vendadest-õdedest mõnda,
Onu või onunaist vahest? Oleksin aldanud kurta,
Küsinud järel, kas mullu või millal ta surmale suikus,
Või ehk kui elavad alles, tänada isakest taevas — — — — —
Aga seal kadus ta — kadus!

Ilm läks mul mustaks — üks päikene olnud sealt minule kadund.

Oh kus nüüd viibid sa, taevalik kadunud tundmata neiü,
Kussa su asupaik täna? Sõbrad, oh südame sõbrad,
Näгите kusagil ial sarnasta Eedeni õita:
„Silmad kui säravam päike...“ tooge, oh tooge siis sõna!
Tunnete hellakest ennast, ehk teate ta tädi või õde,
Õde või õemeest, ehk ka ta taevase lähemaid naabreid,
Kuulge, oh kuulge siis, kullad, ma palun teid kõiki,
Hüüan kõik ilmale, palaval paluval kurtjal keelel:
Püüdke ta püünilstel, rohtudel, sortsid ehk eided mis teavad,
Tooge mull' tagasi kadunud tundmata taevallik neiü,
Kadunud neiü, ta nimi on endine — Nooruseluule!

*

Samal ajal töötas „Oleviku“ toimetuses ka G. E. Luiga. Tutvunenud eespool-kirjeldatud surnuaia-juhtumisega ja inspiratsiooni saanud tundmata neiule avaldatud Liivi luuletusest, avaldas Luiga 7. juunil 1891 ilmunud „Oleviku“ 23. numbris omalt poolt ka heksameetri-rütmil luuletatud loo oma „tuttavale neiule“.

Luuletaja kirjeldab, kuidas ta ilmas ümber eksides otsinud tõde, headust ja kaunidust, milleks ta kodunt minnes algatuse saanud.

Aga ei headust ma näinud, sest õelus igal pool hõiskas,
Kaunidust kätte ei saanud, sest edevus igal pool õitses,
Tõde ilm tunda ei tahtnud, sest igal pool valitses valskus.

Mida ta võõrsil asjata otsinud, on ta pärast ometi oma lapsepõlve mänguseltsiliselt leidnud, sest ta lausub kodukülasse jõudes:

Headus mul ilmus siis neius ja kaunidus kõlges ta kombes, Tõde ja truudus mull' paistsid ta säravaist silmadest vastu,

-----
Otskui paremaks muutes mind, tehes nii õndsaks ja vagaks.

3. Juhan Liivi olukord „Varju“ kirjutamisel.

Nende kirjelduste juurde, mis Juhan Liivi üle on siin ja seal avaldatud, oleks nii mõnigi ääremärkus teha, kuid sündigu see teine kord.

Täna tuleb mulle meelde sügisene päev, mil ma paar tundi viibisin Liivi korteris Tartus Hetzeli uul. nr. 3. See oli 1892. a., ühel oktoobrikuu ennelõunal, kus maapind polnud mitte veel lumikatte all, ilm tuuline, pilves, kuid vihmata.

„Oleviku talus“ oli teada, et Liiv oli enesele korteri üürinud Toome lähedusse, kuid aadress puudus. Ülevaltähendatud päeval ilmus ta toimetusse ja kutsus mind oma korterit ja „midagi muud“ vaatama.

Tema elas, nagu öeldud, Hetzeli uul. nr. 3, majas, mis siis olnud Escholzi päralt, praegu kuulub aga ülikoolile. Väike kahekordne, üksikuna õues seisev puumaja, varjatud paari kõrge puu haralistest okstest — kutsuv, idülliline, otskui ehituse ajal ette nähtud luuletaja asupaigaks ¹⁾.

Liiv oli mulle kord varemalt seletanud, „Virulase“ toimetaja J. Järv, kelle juures ta Tallinnas 1885. a. abiliseks oli, olnud tema leivavanemate seast kõige sündlikum ja vastutulelikum; kui ta aga Järvega vahel jalgutanud Tallinna Toompea kitsail teil ja trepikäikudel, mis keerlevad kõrgeid mäekülgi mööda, siis kartnud ta ikka, et J. ta järsult mäelt alla tõukab.

Ma pidasin säärast kartusetunnet haiglaseks nähtuseks, ilma et oma arvamist oleksin kellelegi avaldanud. Ma teadsin samuti ka Liivi enese seletuse järele, et ta närvilik-haiglane oli iseäranis tollest ajast (1889. a.) saadik, mil ta „Sakala“ toimetuses Jüri Peet'iga koos elas, et ta aga viimasel ajal tagakiusamis-hullustuse all kannatas, seda märkasid nüüd temaga üle Toome mäe Hetzeli

---

1) M. Kampmann on selle hoone piitkujutuse toonud „Eesti kirjanduseloos peajoonte“ III jaos; kuid ta kujutab tähendatud majakest seal niisugusena, nagu ta on praegu. 1892. a. oli ta lõuna poolt otsast ühe akna võrra pikem. Teisel korral, praegu puuduva akna taga, eraldatud toakeses seisis laud paari läti tooliga ja voodi, mis olid Liivil tarvitada. Trepp, mis nüüd maja põhja pool seinal, viis lõuna poolt üles.

K. E. S.

uulitsasse minnes esimest korda¹⁾). Tema tähendas, et tal meeldiv korterikene olevat, mida linnupesaga võiks võrrelda, millel aga kahjuks see halb omadus, et seal teda kutsumata külalised varitsevat, nimelt sandarmid. Luuramiseks olevat nendele Toome puistik kõigiti kohane. Ja ta arvas neid juba samal silmapilgul puude ja põõsaste taga hiilivat.

Minu seletusekatsed, et ta oma arvamistes ja nägemistes võiks eksida, jäid tagajärjetuks.

Tuppa jõudes võttis ta põuetaskust kimbu käsikirju välja ja pani nad minu ette lauale. See oli „Vari“, mille kirjutamise ta oli lõpetanud kas samal või mõõdunud päeval.

Ta refereeris mulle lühidalt jutu sisu: Sattus vaimustusse; silmad särasid peas elektriseerivalt, kaasakiskuvalt. Ta pidas oma tööd kõigiti õnnestunuks.

Siis luges ta jutustusest mõne osa ette, muu seas — mis mul selgesti meeles — kaheksanda peatüki, kus õitseliste ringis jutte kõneldakse. „Metshalja“ vestes juhtis Liiv mu tähelepanu iseäranis „sitsiservadega kuld-tubakakoti“ peale, mida vahtra oksal istuv kuldkroonil ehitud poisike Veni-Villemile pakub.

Kirjanik ütles, et ta siin otsides nii mitme asja peale on mõtelnud, kuid lõpuks tabanud ta mõttekujutus kuld-tubakakoti, mis ta värskeks ja ehtsaks muinasjutu esemeks pidas.

Kuna Veni-Villem haldjaloo jutustab Peipsi lõunaranna murrakus, tarvitab Toru-Jaagu sulane Enn „Ahne sepa“ jutus Viljandimaa keelemurret.

Ma tegin ettevaatliku märkuse, kas Ennu keel mulgi murrakule igas tükis vastab, ja soovitasin, et ta ahne sepa loo annaks läbi vaadata Grenzsteinile, kes Tarvastu mees.

Selle peale sain ma poolpahase vastuse:

„Ära arva, et ma selle mehe vasikaga oma põldu hakkam kündma!“

Muidu oli Liiv sel puhul heas tujus, jutukas ja lõbus, sandarmite hirmutavad kujud olid tükiks ajaks ununenud.

Lahkumisel tuli ta mind saatma, kuid siis hakkas ta jälle rääkima hiilivatest politseinikkudest j. m., kes talle rahu ei andvat väljas ega toas.

Kui ma mõne päeva pärast tema juurde uue käigu tegin, ei pääsnud ma tuppa; kuid varsti peale seda —

1) Liiviga elasin ma koos „Oleviku“ toimetuses 1890. a. algusest saadik.
K. E. S.

vist ligemal pühapäeval — tuli Liiv toimetusse, äärmiselt ärevas meeleolus, kaua söömata. Ma omandasin mulje tema seisukorra paratamata halvenemisest ja andsin talle nõu puhkuse- ja meelelahutuse-käiku ette võtta Alatskivile venna juurde.

Minu heatahtlik nõuanne pahandas teda. Kuid ma astusin peale seda kohe tema vennaga — vist Elias Liiviga —

4. Juhan Liivi käsikirja proov

arvatavasti 1903. aastast.

Pää jääl.

Ja muin nõud lehed on pää jääl
Mu meeres ujid te,
Ja muin nõud lehed te pää jääl
Ja alpool oli te.

Ja muin nõud lehed te pää jääl
Määrtes lõpmata,
Ja muin nõud lehed ved uarung
Aga jääl heldeste!

Ja muin nõud wale te pää jääl
Ja pettus ole lõpmata

Ja muin nõud wäimne te pää jääl
Jaa ja muin nõud lije te.

Ohii palgi mu muin nõud pää jääl
Et enam ei teele are lae,
Et wäimne jääd lewne ja etteid.
Lae kadeis wälte te!

Johan Liiv

kirjavahetusse, soovides, et ta Juhani maale viiks, kuna ta linnas enam-vähem saatuse hoolde oli jäetud. Ka rõhutasin ma süstemaatilise ravitsuse vajadust närvikliinikus.

Ma ei taha oletada, et Elias Liiv mu kirjad oma haigele vennale lugeda andis, kuid pean siiski võimalikuks, et nende sisust Juhan kõne kaudu perekonnas informeeritud oli¹⁾. Igatahes läks viimasel ajal täiesti rikkesse mu endine sõbralik vahekord Juhan Liiviga, ja arusaadavad on siis ka tema kibedad märkused minu kohta.

K. E. Sööt.

Suburgi perekond.

Kirjutanud Lilli Suburg.

7

Ometi nüüd veel Waldburgi tagasi; ta oli ju alles meie pesapaik.

Jakobson ei viibinud kaua Vana-Vändras; tal tuli himu kohta osta. Avaldas mulle kõige esmalt soovi, ta tahtvat „Kurgja“, mis meie sugulaste L-de omandus oli, ära osta. Selle üle tõusis meie vahel kange vaidlus. Mina laitsin talle selle nõu täitsa ära, talle kõiksuguste argumentide varal selgeks teha katsudes, kui ekslik mõte see temast oleks, temast, kes ümber käib kõiksuguste suurte plaanidega, korra ajalehti välja andma hakata jne., ennast sügavasse metsanurka kui karu koopasse ära peita tahta jne. Aga Jakobson oli mees, kes küll väiksemas asjus enese peale mõjuda laskis, aga suuremas ettevõtetes ei käänanud keegi ta raudpead. Pidin koguni ühes kohakaubale sõitma. Ta tahtvat taluomanikuna talupoegade sekka elama asuda, et seal enam rahva peale mõjuda võida; nimelt, kui ta ehk vallavanemaks valitaks, saavat ta suureks võimumeheks. Oma koha peale tahtvat ta põlütöö-kooli ehitada ja selle läbi noori aatelisi peremehi kasvatada. Nii arutas ta mulle kõik selle tee oma tulevikuplaanisid, et mind koha ostmisega ära lepitada. Lootsin veel, et sugulased ometigi oma ilusat kohta ei hakka ära müüma. Nad müüsid siiski — oma suureks õnnetuseks.

Kui Jakobson „Kurgjale“ oli elama asunud, kutsus ta meid, õekseid, sinna mõneks päevaks kokku, et meid omakeskis tuttavaks teha. Ja seal leidsime meie

---

1) Fr. Tuglase poolt kogutud Juhan Liivi teoste I a. 37. lhk. ütleb Juhan Liiv: „Aga hr. Sööt oli kellegi mulle voorimeheks saatnud, mu omapoolse mehe, ja ma läksin.“

endid ta õe, proua Natalie Pärnaga. Kuidas on mind ka see sõprus selle vaimurikka ja tulisehingelise naisterahvaga toetanud ja tõstnud. Astusime kohe elavasse kirjavahetusse, ei sallinud teineteise vahel vähematki saladust.

Vend Karl, kellega „Kurgjal“ ka sina-sõprust jõime, tegi esialgu oma põllumehe-idealismis palju eksisammusid. Sünnitas sel teel ka meie vanemate vahel tülinat. Ta oli arvamisel, et kohaomanik võivad ometigi oma elu nii aateliselt sisse seada, kui ta aga tahtvat. „Ja, jah,“ vastati talle, „esiotsa arvate küll, et koht teie käsualune on, aga peagi jõuate äranägemisele, et teie ikka koha ori olete.“ — „Noh, näituseks,“ arvas ta, „ma ei salli sigu ega sealiha, ja sellepärast ei võta ühtegi siga oma maa peale. Inimestel, kes sealiha söövad, aurab nahk jälki rasvalõhna välja, ja seda ma ei kannata.“ — „Ja millega tahate siis oma peret toita?“ küsiti talt. „Mul on ju suur mets; see annab mulle küllalt linnuliha.“ Ta katsus sedasi läbi saada, aga aasta pärast ostis ta Waldburgist suure orika, sest et teenijad sealiha pärisid. — Aga lambaid ei hakka ta ometigi pidama — need tegevat karjamaale suurt kahju, sest et nad selle rohust kuni juurikateni nii paljaks niitvat, et teised loomad sealt enam midagi ei saavat. See oli veeks papa veskile, sest et tema juba sellessamas mõttes lammaste pidamise vastu oli, kuna mamma jälle riiete, sukkade ja kinnaste pärast lammaste pidamist nõudis. Oli ju pere sel ajal enamasti riidepalga peal, mispärast siis pereained rohkesti villu tarvitasid. Ja sarnaseid majapidamisküsimusi tuli mitugi arutamise alla, mis mõnigi kord rahutust sünnitas.

Veel suuremal määral pani ta aga nooremate meeled kihama. Ta ei olnud mitte küllalt tagasihoidlik oma vabade mõtetega suguliseski küsimuses. Algas suur vaidlus meie kahe vahel. Ta tõi mulle raamatuid, ajalooliste kõrval ka sugulise elu motiividega. Ma uurisin, aga ei tahtnud, et ta mu noori õekesi nende luuleilmast oma materjalistlikkude mõttekujutuste läbi ärkvele oleks kohutanud. „Teie tahate vist ka taevas veel teiste üle valitseja olla,“ ütles ta korra, „aga mina tahan juba siin maa peal teie valitsemise piirkonnas keskvalitsuse koha oma kätte võtta.“ Tegemist oli mehega, valvamist ta üle. Õest Juliest, sellest meie päikesekiirest, oli ta vaimustatud kuni taevani. Teine, Laura, nii kaunikujuline mahe ja tagasihoidlik meeste seltsis, ei sattunud nii kergesti hädaohusse, aga kõige viimane, imeilus 15—16-aastane trullakene, oli kaunis kokett; tema pärast oli mul kõige enam muret, et Jakobson talle mitte

kes teab missuguseid keerulisi vabadusemõtteid tema väikesesse, kaunis jonnakasse peakesesse ei puhuks. Tellis teda koguni, kui ta juba abielumees oli, vanematelt kasutütreks: ta tahtvat teda oma naise õega Soomemaale piimatalitust õppima saata, et nemad siis „Kurgjal“ talutütreid võiksid piimatalituses juhatada. Vanemad olid peaaegu tema nõus, kuna mina, teda nüüd juba ligemalt tundes, sellele plaanile rauda vastu astusin. Vanemad ei teadnud, mispärast ma nii vastu olin, aga sõbrale ütlesin neljasilma all: „Kas mina oma õekest sinu ja su naise vahele pean tüliõunaks laskma anda? Sinu mõtte järele on ju mesilasel õigus igast lillest, mis talle tee peal ette juhtub, magusat imeda; mina aga ütlen, et keegi tütarlaps maad oma jalge alt ega katust oma pea pealt ei tohi ära anda, mis ta sellega teeb, kui ta igatse jaoks olemas oleks, kes aga ta järele kätt välja sirutab.“ — Meie maja tütardest ei ole Jakobsoni ükski naisterahvalikult armastada võinud, — just ta vabameelsus sugulises mõttes kohutas neid ta eest eemale. — Ta oli mulle ka, pea meie tuttavaks saamise järel, tunnistanud, et ta kihlatud olevat ja veel palju muud.

Sest saadik aga, kui ma enda sõbrale oma kogemused saksa koolis käimise aegadelt, sakste seltsis elamise järgult ära olin jutustanud, hakkas ta mulle peale käima: kirjutage ja kirjutage üks „novell“, milles teie oma kogemused ja oma eluvõitlused oma sugurahvale võite avaldada! Kaua aega puiklesin ma vastu, vabandusega, et ma ju eesti keele kirjutamist ei ole õppinud ja ikka saksa keeles mõtlema olin harjunud. „Küll ma kirjavead ära parandan,“ oli tema vastus.

Ühel heal päeval sain temalt kirja, milles ta päris kõva käsu andis: „Just täna, just kohe võtke sulg kätte ja hakake kirjutama!“ Ta saatis mulle ka dispositiooni, kava, mille järele võiksin töötada. Niisuguse käsu peale ei võinud enam teisiti, võtsin küll sule kätte, hakkasin kirjutama, aga käisin täitsa oma teed. Mu peasiht oli: oma saksastatud suguõdedele näidata, missugusel põlastaval seisukohal nad sakste seltskonnas elavad, ja neid sellest alatust olekust oma sugurahva sekka tagasi hüüda, et seal enda haridust selleks tarvitada, et teisi mahajäänuid oma käe najal hariduse teele talutada. Tsensor on ka selle jutukese, „Liina“, kallal, nagu muudegi mu kirjatööde kallal, oma rikkumistööd teinud: ainult sakste uhkuse-tegumod eesti rahva võsude vastu, keda nad oma seltskonda on sisse tungida lasknud, on ta täiesti läbi lasknud, aga mõisnikkude ülekohtu ja rahva viletsuse tunnistused

on ta maha tõmmanud. Just need kohad oleksid haritud suguõdede südamete peale minu plaani järele kõige enam pidanud mõjuma. — Ei parandanud Jakobson kirjavigasid, ei ka Dr. Veske, kelle kätte Jakobsoni juhatusel viimaks käsikirja saatsin. Nagu kirjamehed üksteise vahel asja läbi olid rääkinud, pidi Dr. Veske siis ka käsikirja Schnakenburgile ära müüma, mis hea mees ka 50 rbl. eest tegi. Niiviisi katsuvad ju ka suurte rahvaste kuulsamad kirjamehed oma väetimaid ametivendi toetada ja ausameeliliselt edasi aidata, aga meil Eestis nimetatakse seda „ekspluateerimiseks“, nõrgemateläbi tugevamate väljakurnamiseks! Väga südamlilik ilmavaade. No jah, ühel kohal ei võida ju teisiti: kus aga „Suburgi“ nimi kõlab, seal peab midagi madalat tunda olema.

(Järgneb.)

Kirjandusline ülevaade.

Arvi Korhonen, **Vakkalaitos**. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Helsinki 1923. X + 235 lk.

Kõnesolev, hiljuti doktori-väitekirjana ilmunud Arvi Korhose teos („Vaku-asutus. Ühiskonna-ajalooline uurimus“) teenib ka Eestis seevõrra tähelepanu, et „Eesti Kirjandus'ki“ tahab sellest oma lugejaille teatada. Teos on küll põhjalalt ajalooline, kuigi mitte harilikus mõttes. Kogu esimene pool sellest, kus käsitellakse Soome ja Ingeri *uku vaka* (*ukonv akka*) ning Eesti *tõnu vaka* esinemist ja algupära, on peaaegu puhtmütoloogiline uurimus, ja lugejal on tundmus, nagu ehituks kogu uurimus enam-vähem mütoloogia baasisele; tabava, mõnikord vahest ülearu terava kriitikaga sõelutakse kõik teated ja arvamisid mõlemate „vakkade“ üle ja näidatakse, et Eestis *uku v akka* kunagi ei ole olnud, see jääb ainult soomlaste (oma tuuma poolest germaanlastelt saadud, kuid rikkalikult oma ainetega täiendatud) päranduseks, kuna *tõnu v akka*, mis teatavasti katoliku-aegse Antoniuuse kultuse mälestusi sisaldab, olles aga ka veel vanemate omade ja laenatud ainetega läbi põimitud, ainult Eestis (peaasjalikult Pärnumaal) tunti. Alles järgmises osas „*Vakk* balti makskonnana“ läheb uurimus kindlamaile ajaloolistele rööbastele, aga seal näeme juba ühtlasi, milleks mütoloogilist sissejuhatavat osa tarvis oli. Algsõome-aegne *v akka* oli ainult mingi ohvririist või ka söögi-ohver jumalatele; ajaloo-allikate esimeses, valguses näeme Baltimaail *v akast* aga räägitavat maksukohustusena kui ka pidudena, mida talupojad olid sunnitud maksukandjatele toime panema, ning vastava maksu-või pidu-piirkonnana. Tuttav nimetus „vakuraamat“ kõneleb meile sedasama. Ka lätlaste ja osalt ka endiste liivlaste juurde Vene poolt tulnud sõna *pagast* tähendas algupäraselt maksukandjate kostitamist, hiljemini maksuvõtmise piirkonda. See kostitamissunduse komme, arvab dr. Korhonen (teose V osas), oli pärit germaanlastelt, kes (nimelt Rootsi varjaagid) Novgorodi kaudu ka lätlasi ja liivlasi maksustasid. Eestlaste ja osalt liivlaste ning kurelaste juurest liivlaste lääne poolt tulnud germaanlased mingi niisuguse „vaka“-talituse eest, et uuele sisule ei olnud tarvis vähemalt teist nimetust anda.

Siin ei ole võimalik teost laiemalt refereerida, ja jäägu ajaloo-
laste asjaks teda ka arvustada. Vaevalt võivad aga ka asjatundjad
muudkui kiitusega nimetada seda põhjalikkust ja eriti allikate kriitikat,
millega teos on kirjutatud. Tulemused, niipalju uut ja huvitavat kui
nad vähemalt väiksemale asjatundjale annavad, on kaunis tagasihoid-
likud — palju enam, kui seda autori hoogsast, voolavast esitusviisist ja
temperamendist võiks eeldada.

Ainus, mis ma teose puhul arvustavat tahaksin ütelda, oleksid
mõned märkused keeleteadlaste kriteeriumide kohta, kuigi ka ses suhtes
tuleb üldmuljena ütelda, et autor keeleteadlaste andmeid on oltrasti ja
kriitiliselt tarvitanud.

Natuke põhjendamist oleks nõudnud väide (lk. 201, 202), et mord-
vakan võiks olla vene laen. P a a s o n e n ühendab ta ju, nagu autorgi on
maininud, näit. eesti *vakk* sõnaga, pidamata võimalikuks sõna vene
algupära, mille ka soome tähtsam slavist M i k k o l a on eitanud. Seda, et
mordva sõnal on tähendus 'karikas' või ka 'kauss', ei tarvitse muidu
seletada, kui et primitiivsest 'astja' nimetusest on arenenud isesuguseid
täenduslikke variante. Täitsa võimatuks ei tahaks omalt poolt arvata
sedagi, et ka muistne karjalaste *vakka* võis, nagu mordvalastel, joogi-
riistagi tähendada, vrd. Agricola (ka Korhose poolt lk. 8 tsiteeritud) sõnu:

Sihen haetin vkon wacka,   Sinna toodi uku vakk;
nin ioopui pica ette Acka   nii joobus pilga ning naine.

See, et Agricolal samal korral esineb karika nimetusena ka *Malia*,
võiks ju tähendada ka sünonüümi, mis vahest teisest murdest pärit.

Idasoomest (oma kodumurde ümbruskonnast) tunnen *vakka* sõna
ainult tähenduses 'piirgudest punutud, kaanetu või kaanega riist', nõnda
et ei ole ka vanasõna puhul: „Kyllä vakka kantensa valitsee“ (= küll
vakk enesele kohase kaane valib) mingisugust 'kirstu' mõeldud (vt. lk.
202), ega saa ka aru, miks see vanasõna ei sünniks ka missuguse tahes
muu kaanelise 'vaka' kohta (vrd. näit. *voivakka*). — Eesti sõnal *veime-
vakk* (< *väimehe vakk*¹⁾), mida autor kahjuks ei ole puudutanud²⁾, on
küll ka kaanega 'kirstu' tähendus, aga selle riista algupärasema kaju
kohta on vaevalt võimalik midagi kindlat ütelda. Olgu tähendatud, et
liivlastel esineb samas tähenduses (algup. germaaniline) sõna *tiin* 'tiin',
soome 'tiinu' (näit. *jema tieb tidarõn tiinõ* 'ema teeb tütrele veimev akka').

Eesti *vakk* sõna vahekorral *vaku*'ga (näit. *vakuraamat* 'maksu-
raamat') on häälikuliselt motiveeritav vist nii, et järgmises peegeldub mit-
muse tüvi (vrd. soome *vakoilla*, *vakoista* jne.); vahest oli tarvitusel ka
mingi 'vakul käimine' (vrd. jalg : jalul), nii nagu praegugi pidul, kalal,
võrgul jne. käimisest räägitakse (vrd. ka setu *patal*, s. o. armulaua,
õieti 'pattudel' käimine). Wiedemannil esinev sõna *vakus* — kui ta
hilissünnitus ei ole — paneb ometi mõtlema, et tüves *vaku* võib u olla
ka tuletuslõpp (vrd. silm : silmus, sõrm : sõrmus jts.), kuigi siis oodatav
oleks *vakuse-raamat* või (abstraktse substantiivi korral) vähemalt **vaku-
raamat* (< **vaka-u-en*).

1) Arvaksin nimelt, et sõnale on asjata muud, keerulisemat etü-
moloogiat otsida, kui mille 'väimehe' tarvis valmistatud 'vakk' pakub.
Häälikulised raskused on võimatud ainult neile, kes nõuavad 'väimehe
vakalt' tingimata samasugust arenemist kui 'väimehelt', tähele panemata,
et sõna on atribuudina püsivalt rõhutu ja ka arenemine sellekohane.

2) Võib olla, et ta siis oleks revideerinud ka oma arvamist, nagu
soome seadusekeeles esinev *vakkaraha* 'tütre kaasvara' (lk. 204) peaks
ainult pulmapidu ennast tähendama.

Liivi *vagâr*, Dorfältester, Fronvogt' ei sünni häälikulisil põhjusil *vakk* (liivi *vakâ*) sõna edasituletuseks (vt. lk. 203), veel vähem soome *vakkuri* sõna vasteks. Sõna esineb ka lätis (*vagars*). Häälikuliselt võiks teda 'vagu' (lät. *waga*) sõna tuletiseks pidada.

Lõpuks veel väike märkus Ingeri *vakkove* kuju kohta. See on olnud algupäraselt konsonant- (*h*-) lõpuga, nagu tuttavad *matkue*, *poikue* jne., ja nõnda siis gen. *vakkoveen*, part. *vakkovetta* (mitte *vakkoven*, *vakkovea*), nagu autor kirjutab (näit. lk. 11, 17).

Kõik need märkused kokku on tühised selle tubli töö kohta, mille ilmumine on sündmuseks iseäranis Eesti ühiskondlikke olusid käsitlevas teaduslikus kirjanduses. Eesti allikate kallal ongi dr. Korhonen (praegu Turu ülikooli Soome ajaloo dotsent) teatavasti kohalistes arhiivides suurima ettevalmistustöö teinud. Kui ajaloo uurimust selles sihis Eestis ja Soomes jätkatakse, võime paljugi valgust saada sinna, kuhu seda kõige enam vaja: meie esivanemate ühisaegsesse minevikku.

L. Kettunen.

Keel ja kiri.

„Lõppude lõpuks.“

Ei aita, tuleb häält tõsta ühe kõnekäändu vastu, mis kirja- ja kõnekeeles nagu Rakvere raibe taimeriigis igale poole tükkib, ilma et talle selleks õigust tohiks anda. Selle kõnekäändu võimuvõtmist tähele pannes näib, nagu püüaks ta sõna 'kurat' eeskuju järele teha, missugune sõna paljudel meestel igas lauses kipub esinema. See vähe õigustatud, ebaeestiline kõnekäänd on russitsism в конце концов, eesti keelde ümber pandult „lõppude lõpuks“. Muis keelis ei ole mulle sarnast pleonasmil silma puutunud kui vene keeles. Nüüd on see vene pleonasm vördjana eestigi keelde tunginud. Pleonasmiks peame teda nimetama, sest et ta sama mõistet väljendavaid sõnu kokku kuhjab: „lõppude lõpuks“. Kui juba korra lõpp olemas, missugune lõpp tuleb veel sellele lõpule? Sõna lõpuks ütleb kõik selle ära, mida nüüd kõnekäänduga „lõppude lõpuks“ tahetakse ütelda. Seega on see kõnekäänd täiesti ilma-aigne.

Vanemal ajal ei tuntud eesti keeles vene kõnekäändu „lõppude lõpuks“. Võetagu näiteks mineval aastasajal ilmunud eesti kirjandust; kas tabame sealt „lõppude lõpuks“? „Lõppude lõpuks“ ei tunne Kreutzwald, J. V. Jannsen, C. R. Jakobson ega isegi venelaste keskel Kroonlinnas asunud L. Koidula, vähemalt ei tarvita nad seda oma kirjatöodes. Niisama ei ole muudest mineval aastasajal ilmunud raamatutest mulle „lõppude lõpuks“ silma puutunud. Niipalju kui ma aru saanud, hakkab tähendatud vene vördjas eesti kirjanduses käesoleva aastasaja teisel aastakümnel hingemaad nõudma ja sellest ajast peale iga aastaga ikka rohkemini. Meie päevil puudutakse peaaegu igas ajalehe numbris kõnekäänduga „lõppude lõpuks“ kokku. Samuti kuulatakse jutuaJamisel vene haridust saanud isikutelt alati „lõppude lõpuks“, niisama kui nad vene keeles в конце концов ikka tarvitavad, kuna muulased säärast kõnekäändu muus keeles ei tarvita. Lisan juurde, et ma mineval aastasajal eesti keele kõnelejade suust ialgi „lõppude lõpuks“ ei ole kuulnud, vaid see kõnekäänd on eestigi keele rääkimisse alles sel aastasajal tekkinud.

Igatahes on aeg käes „lõppude lõpuks“ eesti kirja- ja kõnekeelest välja jätta.

M. J. Eisen.

Toimetusele saadetud kirjandus.

Noor-Eesti Raamatute tutvustaja 1922. O.-ü. Noor-Eesti Kirjastus, Tartus 1922.

A. Saareste: Tegelikud õigekeelsuse määrused. Tartus 1922, Eesti Kirjastuse Ühisuse „Postimehe“ kirjastus. 41 lhk.

Eesti keel, Emakeele Seltsi ajakiri. Esimene aastakäik (6 nrt. à 32 lhk.). Toimetus: J. Mark (vastutav toimetaja), A. Saareste (toimetuse sekretär), L. Kettunen, O. Loorits, J. Mägiste, R. Janno (laekahoidja). Tartus 1922, Emakeele Seltsi kirjastus. Hind 250 mk. — Teine aastakäik (1923). Toimetus: J. Mark (peatoimetaja), A. Saareste (toimetuse sekretär), L. Kettunen. Tellimishind 200 mk.

Loodus (loodusteadusline ajakiri). I aastakäik 1922 (6 nrt. à 64 lhk.). Toimetus: prof. J. Piiper, assist. J. Rumma, prof. J. Sarv, assist. Drd. A. Audova, assist. G. Vilberg. — II aastakäik 1923 (12 nrt. à 64 lhk.). Toimetus: prof. J. Piiper (peatoimetaja), assist. G. Vilberg (vastutav ja tegev toimetaja), cand. J. Annusson, Dr. A. Audova, dots. Dr. H. Bekker, dots. H. Jaakson, dots. Dr. H. Kaho, dots. P. Kogermann, assist. A. Luha, assist. A. Mieler, dots. H. Perlitz, dots. K. Ramul, assist. Edv. Reinvald, prof. D. Rootsmann, mag. J. Rumma, prof. G. Rägo, prof. J. Sarv, mag. A. Tamme-kann, prosekotor Dr. A. Valdes, prof. J. Vilip. K.-ü. „Loodus“. Tellimishind aastas 600 mk., 1/2 a. 300 mk., üksik nr. 60 mk.

Eesti Arst. Ilmub üks kord kuus (à 3—4 poognat) Eesti Arstide Liidu häälekandjana. I aastakäik 1922, II aastakäik 1923. Toimetus: K. Konik, O. Liik, A. Lüüs, V. Oja, L. Puusepp, A. Ramul, K. Schlossmann, A. Valdes ja S. Talvik (vastutav ja tegev toimetaja).

Le Monde Orientale. Archives pour l'histoire et l'ethnographie, les langues et littératures, religions et traditions de l'Europe orientale et de l'Asie. 1919. Vol. XIII, fasc. 3. Rédaction: K. F. Johansson, K. B. Wiklund, K. V. Zettersteen — Uppsala.

Sõnavara juht. Raamatuasjanduse ajakiri. I aastakäik nr. 1. Juuli 1923. 32 lhk. Hind 5 mk.

Õigus. Juriidiline ajakiri. 4. aastakäik (1923). Toimetus: J. Löö, R. Rägo, M. Taevere, O. Tief, J. Uluots. Kaasanne: Riigikohtu otsused. Tellimishind 400 mk. aastas (8 nrit), üksik nr. 50 mk.

S. Sütt (Tartu kommerskooli õpetaja) ja D. Koppel (Tartu tütarlaste-gümnaasiumi õpetaja): Maateaduse õpperaamat algkoolidele. IV õppeaasta: Eestimaa ja naabermaad. K.-ü. „Loodus“, Tartus 1922. 124 lhk. Hind 65 mk.

Deutscher Bücher Almanach 1923. Gräfe & Unzer, Buchhandlung, Königsberg i. Pr., gegenüber der Universität.

Neuerwerbungen antiquarischer Bücher. K. F. Koehlers Antiquarium, Leipzig, Täubchenweg 21.

Johannes Jostoff: Itaalia kahekordse raamatupidamise õpetus. I kursus. K.-ü. „Loodus“, Tartus 1923. 200 lhk. Hind 230 mk.

Dr. Aleksander Lipschütz, Tartu Ülikooli füsioloogia professor: Miks measure. 35 joonisega tekstis. 10.—13. saksakeelse ümbertöötatud väljaande järele tõlkinud J. Klein. Loodus ja teadus nr. 3. K.-ü. „Loodus“, Tartus 1923. 87 lhk. Hind 90 mk.

Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel ilmuvaist raamatuist on käesoleval ajal

a) trükkis: Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat; Tartumaa, I osa koguteosest „Eesti“; Eesti rahvalaulud, Dr. Hurt'i ja teiste kogudest; Kodumaa õistaimed; J. Aho: Vaikne meri; V. Hugo: Pariisi Jumalaema kirik; J. Jõgever: Eesti muinasjutud koollidele; A. Kivi: Seitse venda; Cervantes: Don Quijote; J. Verne: 80-ne päevaga ümber maailma; K. E. Sööt: Rahva lauluvara; L. Kettunen: Lauseliikmed eesti keeles; J. Kunder: Eesti muinasjutud; Scott: Ivanhoe; B. Shaw: Inimene ja tülinimene.

b) osalt trükkivalmis, osalt valmimas: E. Öpik: Päike uuemate uurimiste valgusel; A. Reinwaldi luuletused; M. Veske laulud; H. Balzac: Šagrään-nahk; Marryat: Tüürimees Tubli; Anna Haava luuletused; A. France: Le manequin d'osier; Payot: Tahte kasvatusesest; Eino Leino: Simo Hurt; G. Maupassant: Vee peal; Wells: Maailmade võitus; J. London: Kui jumal naerab; B. de Saint-Pierre: Paull ja Virginie; Lewis-Sinclair: Main Street; Fr. R. Kreutzwald: Viru lauliku laulud; Schiller: Wilhelm Tell; Shakespeare: Hamlet; Aho: Panu; Scott: Talisman; Koidula: Luuletuste kogu; Lamb: Shakespeare draamade ümberjutustused; Dumas: Kolm musketeri; L. Koidula: Säärane mulk; L. Suburg: Liina; Shakespeare: Suveöö unenägu; J. V. Luce: Saaremaa juturaamat I ja II; L. Koidula: Ainuke; Pakkala: Lapsed; J. Verne: Saladuslik saar; Flaubert: Salammbö; L. Koidula: Enne ukse lukutamist; L. Suburg: Maarja ja Eeva; Jak. Tamm: Kirjatööde kogu II; Zola: Germinal; V. Hugo: Hernani; E. Aspe: Anna Dorothea; P. Loti: Islandi kalurid; A. France: Kui jumalad janunevad; Goethe: Noore Wertheri kannatused; Goethe: Egmont; Dante: Uus elu; Edda; A. Strindberg: Üksi; M. Cervantes: Novellid; A. Järnefeldt: Isamaa; F. Herczeg: Paganad; Eesti avalikud tegelased.

c) otsitakse tõlkijaid järgmistele töödele: S. Petõfi: Valik luuletusi; W. Shakespeare: Kuningas Lear; V. Korhonen: Metsas ja õues; A. Lydecken: Tähtede ilmas; Lehtonen: Soome muinasjutud; Strömgren: Astronoomilised miniatüürid; V. Nernst: Maailm; W. Shakespeare: Macbeth; Rolandi laul; Jensen: Müüdid, jahid ja teised jutud; Jensen: Jääliustik; Ibsen: Keiser ja Galilealane; Shakespeare: Julius Caesar.

Seltsi liikmemaksu suurus: 1918. ja 1919. aastal à 5 mk.,
1920. aastal — 25 mk., 1921. ja 1922. aastal à 50 mk.,
1923. aastal — 100 marka. Eluaegne (ühekordne) liikme-
maks 2000 marka.

Eesti Kirjanduse Seltsi

asjaajamise büroo ja kirjastusladu
asub Tartus, Jaani tän. nr. 26.

Telefon 601.

Avatud äripäeviti kella 9—3.